

MEMÒRIA CONTRA L'OBLIT

Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera

MEMÒRIA CONTRA L'OBLIT.

Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera.

Foto portada: Homenatge als afusellats en Es Pujols,
20 de Novembre de 2006.

Tots els drets reservats

©dels texts: els autors

©dels mapes: Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera

©de les fotografies: Arxiu d'imatge i so del Consell d'Eivissa, Arxiu del Govern Balear, Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera i arxius particulars.

©d'aquesta edició: Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera

ISBN: 978-84-606-6916-6

Dipòsit legal: I-57-2015

Imprès a: Gráficas Pitiusas
ctra. Sant Antoni, km 2. 07800
Eivissa

tel. 971 31 42 13.

www.graficaspitiusas.com

*Al nostre amic i company Xicu Lluy, per la seva
rigorosa i apasionada dedicació a la recuperació de
la nostra memòria.*

*Qui mai ha dit com tu una màgica agonia,
una pena d'encant o un irritat amor?
I qui ens repetirà amb profund accent de somni
que un dia de la nostra joventut
era color del seu paisatge?*

M. Villangómez: Homenatge a García Lorca

Sumari

1. Pròleg.....	9
2. La Guerra Civil a Formentera.....	15
3. Fosses de la Guerra Civil a Formentera.....	21
4. La Guerra Civil a Eivissa.....	39
5. Fosses de la Guerra Civil a Eivissa.....	53
6. La Colònia Penitenciària de Formentera.....	75
7. Fossa de la Colònia Penitenciària.....	81
8. Víctimes pitiüses del terror del III Reich.....	97
9. Les dones i la Guerra Civil.....	109
10. La premsa i la Guerra Civil.....	121
11. Notes.....	129
12. Fonts documentals i bibliografia.....	139

Pròleg

Luís Ruiz Val

El 25 de març de 2011, la Conselleria d'Afers Socials del Govern Balear i el Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera signàvem un conveni de col·laboració per elaborar el mapa de fosses de la Guerra Civil a les Pitiüses. El Fòrum donava una passa més en la seua trajectòria de reivindicar i difondre la memòria democràtica i republicana d'Eivissa i Formentera, una memòria sembrada d'entrebancs diversos i sovint incompresa, quan no obertament injuriada per alguns sectors socials i polítics. Amb aquest conveni, el Fòrum per la Memòria es comprometia a elaborar un rigorós estudi sobre la ubicació i contingut de les fosses comunes que va generar la Guerra Civil a les Pitiüses, seguint una metodologia unificada que hauria de fer possible elaborar el mapa de fosses de tot l'Estat espanyol. Varem estudiar plenament dues fosses a Eivissa i cinc a Formentera. Aquell estudi, que va ser lliurat al Govern Balear a l'abril de 2012, és el nucli inicial d'aquesta publicació. No obstant això, aquell treball ha estat ampliat amb posteriors investigacions, entrevistes i documentació, i ha estat acompanyat d'imatges dels personatges i indrets d'aquesta memòria.

Una part de la investigació s'ha centrat, òbviament, en treball d'arxiu. A més, s'ha consultat la bibliografia existent sobre el tema, no massa extensa però que ha anat augmentant els darrers anys, i s'han realitzat nombroses entrevistes orals a diversos testimonis, la majoria d'avançada edat, algun dels quals faltaren poc temps després d'oferir el seu testimoni. Això ens porta a una reflexió en la qual cal incidir: la tasca de recuperació de la memòria de la Guerra Civil i la postguerra té un deute impagable amb totes aquelles persones que durant dècades han guardat els seus records i vivències i els darrers anys els han ofert als investigadors.

En ambdós bàndols hi va haver persones represaliades, però el trac-

tament que han rebut és totalment diferent. A la injustícia de la guerra se suma la ignomínia del tractament de les víctimes. Franco va publicar més de vuit-centes normes que atorgaven pagues, condecoracions, títols o privilegis laborals als seus combatents; però res han tingut els que lluitaven per la República, la democràcia i la Constitució. Les víctimes de la repressió franquista han estat, fins no fa gaire temps, silenciades i oblidades. El seu rastre, esborrat per la història oficial. Aquesta situació havia de ser resolta per la Llei 52/2007, més coneguda com la Llei de la Memòria Històrica. Però, producte de la manca de voluntat política, aquesta llei va tenir un pobríssim desenvolupament reglamentari, ha esdevingut insuficient i no ha estat un instrument vàlid per resoldre les demandes particulars dels familiars de les víctimes, de les associacions memorialistes, ni en general de l'actual societat democràtica espanyola.

Des de la seua fundació, el Fòrum s'ha plantejat la necessitat i urgència de rescatar de l'oblit aquests homes i dones que foren assassinats i enterrats en aquestes fosses, fer-los presents mitjançant una semblança i incorporant-ne una imatge, si és possible. Hem intentat també aportar dades sobre les circumstàncies de la seua desaparició i sobre els seus familiars. El paper de les famílies en la recuperació d'aquesta memòria és cabdal.

Des del primer moment, la investigació es trobà amb un problema que no és nou: la dificultat d'establir amb exactitud la xifra de represaliats i represaliades pel feixisme, ja que el procés d'eliminació física sovint venia agreujat perquè les víctimes no constaven als registres oficials. Aquesta circumstància només era reparada quan famílies valentes demanaven als jutjats la inscripció dels seus familiars, tot just en uns temps en què ser família de roig significava estar socialment estigmatitzat. Tot i així, la tasca d'alguns investigadors ens va permetre elaborar un primer llistat a l'octubre de 2008 que va ser presentat davant l'Audiència Nacional, en iniciar la instrucció de la causa de les víctimes del franquisme. La llista contenia 200 noms. Amb l'actual investigació, la recerca en bibliografia, hemeroteques i arxius i, sobretot, amb nous testimonis orals, hem pogut establir amb un alt grau de fiabilitat la ubicació, la quantitat de cossos i la identitat de nombroses víctimes que reposen en les fosses comunes d'Eivissa i Formentera.

Aquests homes i dones varen ser assassinats per una dictadura que feu de l'extermini sistemàtic de l'adversari el seu principal ideari. Amb

aquest objectiu s'alçaren els militars colpistes aquell juliol de 1936 i elaboraren una estratègia que s'ha de qualificar de genocidi. Es tracta d'assassinats comesos per agents de l'Estat o grups d'individus que actuaven amb el seu suport i que formaven part d'un pla clarament definit, l'objectiu del qual era l'eliminació d'aquells que, paradoxalment, defensaven la legalitat vigent. Els autors intel·lectuals d'aquells crims són els que varen rebel·lar-se contra el règim al qual havien jurat fidelitat. Aquests crims venien acompanyats de la negativa al seu reconeixement per tal de sostreure'ls a l'acció de la justícia i afavorir així la impunitat dels seus responsables. Els efectes, evidentment, perduren entre els seus familiars, que també en són víctimes. I el patiment és encara major si la societat, després de molts anys, continua negant a aquests familiars la veritat, la justícia i la reparació.

El procés de pau engegat durant la Transició no aplicà, en el cas de les víctimes del franquisme, aquests principis. Situació paradoxal, si tenim en compte que aquesta recuperació democràtica rere la dictadura franquista, es va presentar al món com a model a seguir, especialment als països de l'est europeu i d'Amèrica Llatina. És cert que hi ha hagut algunes iniciatives en forma de pensions o indemnitzacions i homenatges públics a les víctimes, especialment a nivell local i gairebé sempre per iniciativa de col·lectius ciutadans, no de les institucions. Però aquestes actuacions han hagut de conviure amb la presència quotidiana dels símbols franquistes al carrer i als edificis públics. I també amb actes institucionals d'homenatge a membres de la División Azul, a militars del bàndol colpista i als Gloriosos Caídos por Dios y por España.

La pròpia idea de no-obrir-ferides, tan estesa socialment, ha afavorit l'amnèsia històrica que va caracteritzar la Transició. L'existència, encara avui, de fosses comunes sense exhumar és una prova irrefutable de la impunitat amb la qual es va tancar el període de la dictadura. Estam parlant d'assassinats, desaparicions forçades i tortures, que constitueixen crims de lesa humanitat i que no prescriuen mai. En algun moment, el Parlament espanyol s'haurà de plantejar la vigència de la Llei d'Amnistia d'octubre de 1977, una llei de punt i final amb la qual l'aparell franquista es va autoamnistiar pels crims comesos des de juliol de 1936. Fins i tot l'ONU ha demanat a l'Estat espanyol la seva derogació. D'altra banda, els continus processos de beatificació oberts per l'Església catòlica a víctimes —màrtirs en la seva denominació— d'un dels bàndols no sembla con-

tribuir massa a una lectura assossegada de la memòria de la Guerra Civil.

A nivell judicial, les iniciatives encaminades a saber la veritat de la repressió han topat amb innumbrables obstacles. La més rellevant va ser el procés penal per prevaricació contra el jutge de l'Audiència Nacional Baltasar Garzón, que al 2008 va admetre a tràmit vint-i-dues denúncies de familiars i associacions memorialistes. El llistat contenia el nom i llinatges de 114.266 represaliats del feixisme. Tot i que la causa va ser arxivada, el Tribunal Suprem no es va pronunciar sobre les denúncies dels familiars. Aquest tribunal va admetre una denúncia de Falange Española, prop de quaranta anys després de la mort de Franco, però va ser incapaç d'emparar les víctimes del franquisme. No obstant això, tant els familiars com les associacions memorialistes sabem que la justícia espanyola està ja esgotada. Encara que sigui vergonyós per un país que es diu democràtic, potser les causes seran resoltes per tribunals internacionals o dels països que encara defensen el principi de jurisdicció universal.

Una esperança per a tots és la querella argentina pels crims del franquisme, presentada el 14 d'abril de 2010 per dos familiars de represaliats davant un jutjat penal de Buenos Aires. El Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera s'hi va personar en novembre de 2011, aportant-hi un llistat de 207 persones identificades, originàries d'Eivissa i Formentera o que varen morir en aquestes illes. Encoratja comprovar que es manté viva després de cinc anys i que la jutgessa titular, María Servini de Cubría, el passat mes d'octubre va dictar una ordre de detenció i extradició contra vint personatges, entre els quals n'hi ha vuit ex-ministres franquistes, als quals acusa de crims de lesa humanitat. Els familiars de les víctimes tenen dret a què sigui un jutge, en una sentència, qui digui que els seus pares o avis varen ser víctimes innocents i que els seus botxins varen ser autors de crims de desaparició forçada, tortura i assassinat. Aquesta és la reparació a la qual tenen dret i la justícia espanyola els nega.

Com a associació memorialista, el Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera pretén identificar i donar nom a les víctimes. Els homes i dones que moriren a les Pitiüses a mans d'un règim feixista mereixen ser identificats, reconeguts i homenatjats d'una forma digna. Els valors democràtics que defensaren mereixen ser difosos. Els seus familiars mereixen saber on es troben els seus cossos i les raons per les quals varen ser assassinats. Aquest treball és un granet d'arena en la consecució d'aquest objectiu, però cal incorporar-hi una política pública de

senyalització, dignificació i preservació d'aquests espais de la memòria. Igualment és una obligació de les administracions realitzar les actuacions necessàries per tal de tornar als seus familiars totes aquelles restes que estiguin convenientment identificades. És un deure pendent. A més a més, és la millor manera de preservar i difondre els ideals democràtics.

Eivissa, abril de 2015

La Guerra Civil a Formentera

Artur Parrón Guasch

Entre els dies 17 i 19 de juliol de 1936 bona part de l'exèrcit espanyol es rebel·la contra el govern de la República. A l'adhesió que el dia 19 protagonitza el comandant militar de Balears, el general Manuel Goded, la segueix la del comandant militar d'Eivissa, el capità Rafael García Ledesma, que mitjançant un bàndol posa la guarnició de l'illa a disposició dels rebels.

El dia 27 el tinent Miquel Tuells Riquer és enviat a Formentera al capdavant d'un petit destacament de vint-i-tres soldats per mantenir l'ordre i assegurar l'adhesió de l'illa a la rebel·lió. Alguns militants i simpatitzants republicans són detinguts i, al menys cinc d'ells, traslladats a la presó del Castell de Dalt Vila.

Durant aquestes primeres setmanes va ser destituïda la comissió gestora del Front Popular que al maig havia rellevat l'alcalde, essent reposat en el càrrec Joan Serra Torres.

El 7 d'agost l'expedició republicana arribada de Barcelona i València i comandada per Bayo i Uribarri s'apoderen de Formentera sense cap oposició. Era el pas previ a la negociació amb les autoritats militars eivissenques per a una ocupació pacífica. La negativa d'aquestes a negociar accelera el desembarcament a Eivissa, iniciat el dia 8 al matí.

A Formentera es produeixen les execucions de tres persones: l'ecònom de la Mola Joan Torres Torres, el sergent retirat Lluç Ramón Cardona i el carter i membre de Falange Bartomeu Torres Planells. A més, es procedí a tancar una quarantena de partidaris de la rebel·lió militar a les antigues dependències escolars (actual seu del Consell Insular) i alguns d'ells a la presó del Castell de Dalt Vila. La gestora de Front Popular fou reposada el dia 9, encapçalada pel dirigent anarcosindicalista Joan Riera Yern.

De comandante militar Formentera a comandante militar Ibiza: Han llegado buques Miranda y Antequera y transportes Comillas y Cantábrico. Llevan un total de 8.000 hombres y abundante material bélico. Todavía no han llegado a la central, pero dentro de minutos estarán aquí. No han ejercido represalias. Su moral es altísima. Me intiman rendición.

Tuells

*Transmissió del Tinent Miquel Tuells a la Comandància
Militar d'Eivissa el 8 d'agost de 1936*

L'ocupació republicana de Formentera depengué absolutament de l'evolució dels esdeveniments a Eivissa, encara que sí s'ha d'assenyalar que l'hegemonia de la CNT a la vida política de l'illa implicà una tensa tranquil·litat; encara que els primers dies no es va poder evitar la destrucció d'imatges a les esglésies ni les detencions esmentades

La nit del diumenge 13 de setembre, arrel del bombardeig italià sobre Vila al migdia, es produeix l'ametrallament dels presos nacionals del Castell, de les noranta-tres víctimes hi trobem tres formenterers: els empresaris Bartomeu Marí Mayans, Joan Marí Mayans i Josep Castelló Marí. Al menys dos formenterers se salvaren de l'ametrallament. S'inicia llavors la immediata fugida de l'illa per part dels elements més significats de l'esquerra formenterera. Tenim constància d'almenys quatre embarcacions en les quals es produïren les fugides des de diferents indrets de l'illa: el Miguel Pequeño –el 14 de desembre de 1936-, el Ramón –el 20 de novembre de 1936-, la Verge del Carme –el 2 de febrer de 1937- i un bot de nom desconegut –segons els testimonis conegut com el “bot den Jordi”- el març de 1937.

Durant una setmana les Pitiüses resten sota control de ningú, fins que el 20 de setembre fan la seva arribada al port de Vila tropes feixistes italianes i paramilitars arribats des de Mallorca.

S'inicia llavors la repressió nacional. El mateix tinent Tuells, enviat pels nacionals a Formentera a inicis de la rebel·lió militar, fou executat a Vila el 20 de setembre de 1936, per considerar que facilità l'ocupació de

l'illa als milicians republicans. Els homes considerats d'ideologia esquerrana que no havien pogut fugir de l'illa foren perseguits, empresonats i alguns executats. La majoria d'ells tenien escassa o nul·la rellevància política, el que reforça l'idea que la repressió fou també per causes personals o econòmiques. Tenim les dades de dotze execucions a diferents indrets de l'illa:

- als Pujols, el 20 de novembre de 1936 foren executats Josep Riera Joan, Antoni Mayans Mayans, Francesc Verdera Castelló, Marià Torres Torres i Vicent Guasch Ferrer.
- el 19 de febrer de 1937 a la carretera de la Mola morí Jaume Escandell Costa.
- el 25 de febrer de 1937 al cementiri vell de Sant Francesc Josep Tur Planells.
- l'u de març de 1937 al cementiri vell de Sant Ferran moriren Jaume Ferrer Ferrer, Josep Ribes Marí, Vicent Cardona, Jaume Serra Yern i Joan Tur Mayans.

Els seus cossos romanen a fosses comunes, totes elles –exceptuant la de la carretera a la Mola- perfectament ubicades, encara que no assenyalades.

*Milicians a sant Francesc,
Formentera.*

Altres formenterers moriren a Eivissa, Mallorca i la Península fruit de la repressió franquista o en actes de guerra als diversos fronts actius. Alguns homes havien estat reclutats i enviats al front per lluitar amb el bàndol nacional. Molts altres fòren empresonats o executats. Altres partiren cap a l'exili a l'Alger, França o Amèrica. Els qui restaren a Europa es trobaren immersos en la Segona Guerra Mundial, especialment arrel de l'ocupació alemanya de França el juny de 1940. Alguns d'aquests lluitaren contra els nazis en agrupacions partisans, com fou el cas de Joan Guasch Noguera, als Alps francesos. Altres patiren i sucumbiren als camps d'extermini, com els cinc formenterers que moriren a Gusen –camp satèl·lit depenent de Mauthausen- el 1941: Jaume Colomar Juan, Miquel Costa Yern, Antoni Planells Guasch, Josep Riera Mayans i Jaume Roig Mayans.

S'ha d'assenyalar que l'ambient bèl·lic no només es visqué a nivell familiar per la presència al front de diversos formenterers. L'any 1936 es va establir a l'Estany Pudent una base d'hidroavions, depenent de la base naval de Pollença, a Mallorca. Serví com a escala necessària en les nombroses expedicions de bombardeig de l'aviació franquista i alemanya que es realitzaren contra les poblacions del llevant peninsular i també durant la Segona Guerra Mundial.

Etiqueta d'una caixa de bombes de la base d'hidroavions de Formentera.

Els anys de la guerra i la postguerra a Formentera foren anys de fam, de desabastiment i de malalties producte de la carestia. La guerra a la Mediterrània causà dificultats per abastir de productes bàsics les Pitiüses. A Formentera molta mà d'obra masculina era morta, empresonada o exiliada, per la qual cosa bona part de les feines del camp es veieren desateses. El context bèl·lic també provocà la paralització de l'extracció salinera -principal font de recursos econòmics de les famílies formentereres- al menys fins 1946, un cop l'activitat bèl·lica havia finalitzat a Europa. A sobre, les autoritats franquistes varen precintar els molins existents per tenir un millor control sobre el blat i fixaren el preu dels productes bàsics. Tot plegat feu repuntar el contraban i el mercat negre dels productes de primera necessitat, com el pa, l'oli, el tabac i la llenya.

Les autoritats polítiques de les illes es feren ressò d'aquesta situació. El mateix governador civil de Balears Mateu Torres Bestard feu una crida a principis de 1937 per auxiliar econòmicament les Pitiüses, i responsabilitzant-ne, de pas, els republicans. Un any després, els eivissencs foren objecte d'una crida per a recaptar donacions destinades a Formentera. No eren estranyes a la premsa eivissenca les publicacions de llistes de donants, en espècie o en metàl·lic. El mateix 1938 arribà l'Auxilio Social a l'illa, però sembla que no aconseguí apaivagar la fam. I encara el març de 1941 una delegació de l'ajuntament de Formentera viatjà a Palma per tramitar l'enviament urgent d'aliments a l'illa. Fins i tot, sembla que a inicis de 1942 es va posar sobre la taula la possible desaparició del consistori formenterer per la manca de recursos tan absoluta que patia el municipi.

Aquesta greu crisi de subsistència a l'illa es va veure agreujada per la instal·lació d'un camp de presoners a la Savina entre finals de 1940 i finals de 1942 en el que hi arribaren a estar tancats més d'un milenar d'homes. Sa Colònia o Es Campament, com fou conegut popularment, ha passat a ser sinònim de repressió, de fam i de mort per inanició, tal i com veurem més endavant.

Fosses de la Guerra Civil a Formentera

Santiago Colomar Ferrer

Fossa del Cementeri de Sant Ferran

Localització:

El cementeri de Sant Ferran, situat a l'illa i terme municipal de Formentera, és molt a prop del nucli urbà de Sant Ferran i s'hi pot accedir fàcilment seguint el camí que comença al carrer Atzaró, darrere l'església parroquial del poble. El cementeri de Sant Ferran, propietat del bisbat d'Eivissa i Formentera, fou inaugurat el 1903, catorze anys després d'haver-se consagrat l'església parroquial, a pesar que la parcel·la per construir-lo es va donar juntament amb els terrenys per fer el temple.

Tipus de fossa:

La fossa es troba al cementeri de Sant Ferran perquè allí foren assassinats cinc formenterers l'1 de març de 1937. Aquestes persones foren detengudes per elements paramilitars i conduïdes posteriorment a l'esmentat cementeri, on foren afusellades per falangistes formenterers i eivissencs, segons la veu popular. Les víctimes foren executades a la paret exterior del cementeri i després enterrades dins aquest recinte, segons diversos testimonis. Cap dels executats havia estat dirigent polític o sindical durant la Segona República (1931-1936) o durant la breu ocupació republicana de Formentera en la Guerra Civil (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936). Es tractava només de simples simpatitzants d'esquerra o militants de base i, en aquest sentit, en algunes de les morts s'hi barrejaren qüestions personals i econòmiques.

Intervencions fetes entorn de la fossa:

No s'ha fet fins ara cap intervenció oficial en aquesta fossa, però la localització de les restes dels cinc afusellats podria resultar molt complicada tenint en compte que en un moment determinat degueren passar a l'ossera i allà es barrejaren amb altres despulles. S'ha de dir també que les marques dels trets que impactaren sobre la paret del cementeri, com a conseqüència de l'afusellament, foren posteriorment tapades amb ciment.

Dades de les persones desaparegudes que hi ha dins la fossa:

Segons diversos testimonis, a la fossa del cementeri de Sant Ferran s'hi enterraren les cinc persones que allí foren assassinades. Les víctimes foren afusellades a la paret del cementeri que mira a la part de migjorn i després enterrades a l'interior del recinte en una fossa previsiblement comuna. Segons José Miguel L. Romero, al Registre Civil de Formentera es fa constar que es desconeix el lloc on foren sepultades dues de les cinc persones assassinades a Sant Ferran. En qualsevol cas, no hi ha cap motiu per pensar que aquestes dues persones no fossin enterrades a l'interior del cementeri, com les altres.

Les persones que en principi es troben a la fossa del cementeri de Sant Ferran són les següents:

FERRER FERRER, Jaume. Jaume de na Morna. Segons el Padró Municipal d'Habitants de 1892, va néixer el 1891, encara que no consta en aquest document ni el dia ni el mes (segons Artur Parrón i Joan Ferrer Marí, va néixer el 1895). Era mariner i vivia al cap de Barbaria, a la parròquia de Sant Francesc. Va navegar per Amèrica, on havia guanyat diners, i després va tornar a Formentera. Segons Joan Ferrer Marí, no havia estat relacionat amb partits, sindicats o detencions de falangistes, per la qual cosa la seva detenció fou prou inesperada. Aquesta mateixa font assegura que un falangista formenterer es presentava armat a casa seva per demanar-li diners i xulla. Segons Jaume Ferrer Mayans (1911-2002), cunyat de la víctima, en Jaume de na Morna havia guanyat molts diners i abans de detenir-lo els falangistes li posaren multes per coses que no havia fet, senzillament per prendre-li els sous que tenia, una història

prou semblant a la d'Antoni Mayans Mayans, afusellat a la pedrera d'en Coix el 20 de novembre de 1936 després de treure-li els seus diners. El mateix Jaume Ferrer Mayans comentava que el seu cunyat, després de ser detengut, va estar tancat a Sant Francesc abans de ser afusellat l'1 de març de 1937 al cementeri de Sant Ferran. En Jaume de na Morna tenia 45 anys quan va morir i la seva defunció fou inscrita en el Registre Civil de Formentera a finals de 1938, com la de Francesc Verdera Castelló i Antoni Mayans Mayans, dues de les persones afusellades as Pujols a finals de 1936. Al Registre Civil de Formentera es va consignar que es desconeixia el lloc on havia estat sepultat.

Jaume Ferrer Ferrer

RIBAS MARÍ, Josep. Pep de Baix. Va néixer a Santa Eulària (Eivissa) el 17 de desembre de 1900 i treballava de mariner, com en Jaume de na Morna. Fou detengut i posteriorment afusellat al cementeri de Sant Ferran l'1 de març de 1937. Tenia 37 anys i era pare de dos fills. Com en el cas de Jaume Ferrer Ferrer, quan es va inscriure la seva defunció al Registre Civil de Formentera es va consignar que es desconeixia el lloc on havia estat enterrat.

TUR MAYANS, Joan. Joan de can Pep Damià. Va néixer a Formentera i, segons Joan Ferrer Marí, devia tenir escassament 18 anys quan fou detengut i assassinat. Sembla que fou acusat d'haver tret sants de l'església de Sant Ferran, juntament amb una altra persona, i haver-los llançat a la mar. Aquest episodi deu ser el mateix que va publicar el *Diario de Ibiza* el 21 d'abril de 1936. Segons el diari eivissenc, una sèrie de persones entraren a l'església de Sant Ferran, en tregueren les imatges i les llançaren a la mar. Posteriorment, un pescador va trobar una de les imatges i la Guàrdia Civil va acabar detenint tres sospitosos, entre els quals no s'hi trobava curiosament l'esmentat Joan Tur Mayans. Fou afusellat l'1 de març de 1937 al cementeri de Sant Ferran, amb altres quatre persones.

SERRA JUAN, Jaume. Jaume de can Mariano d'en Corda. Va néixer a Formentera i tenia 24 anys quan fou afusellat l'1 de març de 1937 a Sant Ferran. Segons Joan Ferrer Marí i Artur Parrón, Jaume Serra es deia Yern de segon cognom, i no Juan com assegura Romero. En Jaume Corda vivia a Portossalè i havia treballat de mariner i per a l'empresa Salinera Española SA, propietària de les salines de Formentera.

CARDONA COLOMAR, Vicent. Vicent de can Fumeral. Va néixer a Formentera i vivia a la vènda de Cala Saona. Tant Romero com Joan Ferrer Marí aporten molt poques dades sobre la vida d'aquesta persona i les circumstàncies de la seva detenció. Segons Joan Ferrer Marí, el segon cognom d'en Vicent Fumeral era Colomar, mentre que Romero i Parrón només n'esmenten el primer. En Vicent Fumeral va morir, com les altres quatre persones esmentades, l'1 de març de 1937 al cementeri de Sant Ferran.

**FOSSA DEL CEMENTERI DE SANT FERRAN
(FORMENTERA)**

FOSSA 1:
A l'interior de cementiri de sant Ferran.
Ubicació exacta desconeguda.

COORDENADES UTM:
X-366154 - Y-4285495
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1000

Fossa del cementeri vell de Sant Francesc

Localització:

El cementeri Vell de Sant Francesc es troba al nucli urbà del mateix nom, darrere l'església parroquial de Sant Francesc Xavier, a l'illa i terme municipal de Formentera. La primera referència que tenim d'aquest cementeri és de mitjan segle XVIII. El 19 de maig de 1757 es traslladaren al cementeri de l'església de Sant Francesc Xavier les restes sepultades al fossar de la capella de sa Tanca Vella i les que estaven enterrades as Carnatge. El 8 d'octubre de 1837, l'Ajuntament de Formentera va acordar ampliar aquest cementeri parroquial. Posteriorment, el 17 de febrer de 1839, la Corporació municipal va acordar reparar-lo i ampliar-lo. Aquesta ampliació finalment es va portar a terme, com es pot comprovar observant la façana principal del recinte, però el creixement demogràfic de la parròquia va acabar superant les possibilitats que oferia l'antic cementeri de Sant Francesc i aviat s'hagueren de buscar altres solucions. Durant la Segona República (1931-1936) es va plantejar la necessitat de construir un nou cementeri perquè faltava espai, però aquesta iniciativa no es va fer realitat durant l'etapa republicana. En plena Guerra Civil, el 25 de febrer de 1937, els franquistes assassinaren Josep Tur Planells al cementeri parroquial de Sant Francesc, que en aquells moments encara estava en funcionament. A principis de 1938, les condicions del cementeri eren pèssimes i l'Ajuntament de Formentera va fer gestions per construir-ne un altre. Segons Joan Marí Cardona, el nou cementeri de Sant Francesc fou inaugurat el 1940 i automàticament es va clausurar el vell. Per tant, la inscripció '1938' que figura a l'entrada del cementeri municipal deu fer referència a l'inici de les obres i no a la seva inauguració. El propietari del cementeri Vell de Sant Francesc, on en principi es troben les restes de Josep Tur Planells, és el bisbat d'Eivissa i Formentera.

Tipus de fossa:

La fossa es troba al cementeri Vell de Sant Francesc perquè allí fou assassinat un formenterer el 25 de febrer de 1937. Aquesta persona fou detinguda per elements paramilitars de l'illa i portada a l'esmentat recinte, on fou assassinat per falangistes formenterers, segons diversos tes-

timonis. La víctima no havia estat dirigent polític o sindical durant la Segona República (1931-1936) o durant la breu ocupació republicana de Formentera en la Guerra Civil (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936). Es tractava només d'un simple simpatitzant d'esquerra o militant de base i, en aquest sentit, en la seva mort s'hi barrejaren també qüestions personals

Intervencions fetes entorn de la fossa:

No s'ha fet fins ara cap intervenció oficial en aquesta fossa. Segons la família de Josep Tur Planells, la víctima fou enterrada dins el cementeri Vell de Sant Francesc i el seu cos no fou traslladat després a cap altre cementeri de l'illa. En aquest sentit, la seva localització no hauria de ser massa problemàtica, tot i l'estat d'abandonament que presenta el recinte actualment. És possible també que les restes mortals de Josep Tur Planells no fossin mai dipositades a l'ossera, tenint en compte que el cementeri fou clausurat poc després de ser-hi enterrat. S'ha de dir que a l'antic cementeri parroquial de Sant Francesc encara es poden trobar restes d'ossos i cranis a l'ossera.

Dades de les persones desaparegudes que hi ha dins la fossa:

A la fossa del cementeri Vell de Sant Francesc fou enterrat Josep Tur Planells, segons familiars seus i altres testimonis, encara que al Registre Civil de Formentera es va fer constar, quan es va inscriure la defunció, que es desconeixia el lloc on estava sepultat.

La persona que en principi es troba al cementeri Vell de Sant Francesc és la següent:

TUR PLANELLS, Josep. Pep de na Damiana. Va néixer a Formentera el 31 de juny de 1905 i treballava de pagès. Segons Joan Ferrer Marí, fou arrestat al port de la Savina, quan venia d'Eivissa, i conduït al cementeri Vell de Sant Francesc. Els falangistes intentaren fer-lo entrar però ell s'hi va resistir. Es diu que va donar una patada per la zona genital a un dels que el volien obligar a entrar, i els falangistes li acabaren tallant els genitals i després el remataren disparant alguns trets. Finalment, els botxins entraren les restes mortals de Josep Tur dins el cementeri i les

enterraren allí. En Pep de na Damiana havia practicat detencions durant la breu ocupació republicana de Formentera (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936), però alguns testimonis asseguren que hi havia altres motius relacionats amb al·lotes, la qual cosa podria explicar també que se li tallassin els genitals, al marge d'aquella suposada patada que va donar a un dels falangistes que el volien fer entrar al cementeri. En el moment del seu assassinat, el 25 de febrer de 1937, Josep Tur tenia 31 anys, estava casat i no tenia fills. La seva defunció fou inscrita a principis de 1939, gairebé dos anys després d'haver tengut lloc el crim, com va passar amb dos dels afusellats a la pedrera d'en Coix a finals de 1936 i amb un dels assassinats al cementeri de Sant Ferran a principis de 1937. Com en altres casos semblants, quan es va inscriure la defunció de Josep Tur es va indicar que es desconeixia el lloc on havia estat enterrat.

FOSSA DEL CEMENTERI DE SANT FRANCESC (FORMENTERA)

FOSSA 1:
A l'interior de cementiri de sant Francesc.
Ubicació exacta desconeguda.

COORDENADES UTM:
X-363264 - Y-4285259
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1000

Fossa de la pedrera d'en Coix

Localització:

La pedrera d'en Coix és a prop del nucli urbà des Pujols, a l'illa i terme municipal de Formentera. Es tracta d'una antiga pedrera de marès, damunt la qual s'hi va edificar l'hotel Rocabella a la dècada de 1950. La propietat del terreny on en principi es troben les restes dels afusellats durant la Guerra Civil és estatal, ja que és una zona costanera i, per tant, de domini públic.

Tipus de fossa:

La fossa es troba a la pedrera d'en Coix perquè allí foren assassinats cinc formenterers el 20 de novembre de 1936. Aquestes persones foren detengudes per elements paramilitars de l'illa, i conduïdes posteriorment a la pedrera des Pujols, on foren afusellats per falangistes formenterers, segons diversos testimonis. Cap dels executats havia estat dirigent polític o sindical durant la Segona República (1931-1936) o durant la breu ocupació republicana de Formentera en la Guerra Civil (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936). Es tractava només de simples simpatitzants d'esquerra o militants de base i, en aquest sentit, en algunes de les morts s'hi barrejaren qüestions personals i econòmiques. De fet, un testimoni ocular dels afusellaments de la pedrera d'en Coix, Antoni Ribas Marí (1911-1998) assegurava, fa uns anys, que una de les víctimes fou assassinada perquè li devien diners. Un altre testimoni de l'època, el mariner anarquista Joan Colomar Torres (nascut el 1913), considera també que hi ha una vinculació entre els afusellaments i la profanació d'esglésies que va tenir lloc el 1936, en considerar que bona part dels assassinats ho foren com a revenja pel saqueig dels llocs sagrats.

Intervencions fetes entorn de la fossa:

No s'ha fet fins ara cap intervenció oficial en aquesta fossa, però la construcció de l'hotel Rocabella a la dècada de 1950 i una forta tempesta que va tenir lloc a la dècada de 1980 trastocaren el primitiu enterrament dels cinc cadàvers. Segons Jaume Verdera Verdera, nét d'un dels afu-

sellats, quan es posaren els fonaments de l'hotel Rocabella, es trobaren restes humanes i es va donar part a les autoritats municipals, que ordenaren posar-hi ciment a sobre i continuar les obres. Aquesta mateixa font assegura que els cossos estarien soterrats entre la piscina i el hall de l'hotel, per bé que no podem descartar que algunes restes s'haguessin pogut perdre com a conseqüència del temporal que a la dècada de 1980 va ocasionar nombrosos danys a l'esmentada infraestructura hotelera.

Dades de les persones desaparegudes que hi ha dins la fossa:

A la fossa de la pedrera d'en Coix s'hi enterraren, segons diversos testimonis, les cinc persones que allí foren afusellades, encara que, segons José Miguel L. Romero només consten quatre morts al Registre Civil de Formentera. D'altra banda, és possible que no totes les víctimes fossin enterrades en el mateix lloc, com assegura Pepita Juan Mayans, néta d'un dels republicans assassinats. Pepita Juan afirma que tres persones foren enterrades a la zona damunt la qual s'hi va construir l'hotel Rocabella, mentre que les altres dues s'enterraren en un altre lloc des Pujols. No hi ha, per tant, una certesa absoluta que tots els afusellats fossin sepultats al mateix lloc, i tampoc que es conservin totes les restes humanes enterrades a finals de 1936. Segons Romero, al Registre Civil de Formentera es va fer constar que es desconeixia el lloc on havien estat sepultades dues de les quatre víctimes inscrites. Sigui com sigui, no hi ha dubte que tots els afusellats a la pedrera d'en Coix el 20 de novembre de 1936 foren sepultades allà, encara que no es pugui assegurar que hi hagués un sol lloc d'enterrament.

Les persones que en principi es troben a la pedrera d'en Coix són les següents:

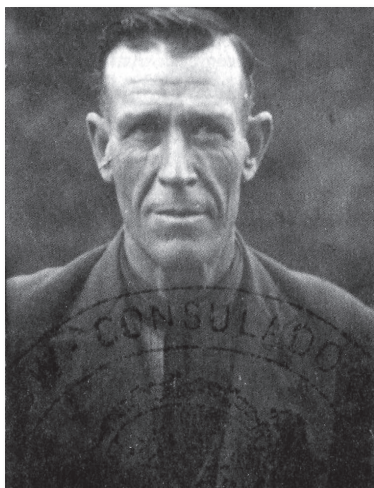
VERDERA CASTELLÓ, Francesc. Xico Mateu. Va néixer a Formentera el 21 de febrer de 1873, segons el Padró Municipal d'Habitants de 1892 (al Registre Civil de Formentera consta que va néixer el 8 de febrer de 1874, encara que Romero assegura que el naixement va tenir lloc el 18 de febrer d'aquest any). Treballava de pagès i era d'idees esquerranes. Vivia a la parròquia de Sant Francesc, a l'anomenat carrer de s'Alegria, prop del torrent de s'Alga. El seu nét, l'esmentat Jaume Verdera, viu actualment a la casa on ell vivia abans de ser afusellat. Ro-

mero assenyala erròniament que Francesc Verdera fou detengut quan els nacionals no trobaren el seu germà Joan. En realitat, el germà d'en Xico Mateu era un home d'idees dretanes i que no va mostrar cap sentiment de tristesa quan va saber que havia estat assassinat. Això és el que es desprèn del testimoni d'alguns membres de la família Mateu i del mateix Joan Ferrer Marí, que afegeix alguns detalls interessants, com ara que en Joan Mateu devia una quantitat important de diners al seu germà i que es va negar a intercedir per ell quan li ho demanaren. Després de ser detengut, en Xico Mateu va passar una nit arrestat abans de ser assassinat el 20 de novembre de 1936, perquè coneixem el nom d'un dels vigilants. Francesc Verdera era pare de vuit fills (quatre homes i quatre dones) i la seva defunció fou inscrita a finals de 1938, dos anys després de ser afusellat. Al Registre Civil de Formentera es va consignar que s'ignorava el lloc on estava enterrat.

MAYANS MAYANS, Antoni. Toni d'en Pere. Va néixer a Formentera el 20 de febrer de 1884, segons el Padró Municipal d'Habitants de 1892 (segons Joan Ferrer Marí i Artur Parrón, va néixer el 1885). Era

Francesc Verdera Castelló.

Antoni Mayans Mayans

mariner i vivia a la parròquia del Pilar. A principis dels segle XX va treballar de patró d'un vaixell que realitzava trajectes entre l'Argentina i l'Uruguai. A la dècada de 1930 va tornar a Formentera amb molts diners perquè li havia tocat la loteria. Segons Joan Ferrer Marí, un dels franquistes importants de la Mola va anar unes quantes vegades a ca seva a fer-se donar diners fins que un dia Antoni Mayans li va dir que ja no en tenia més, que només li quedava una mica de paper de l'Estat. D'altra banda, es diu que Antoni Mayans i Josep Riera, tots dos afusellats a la pedrera d'en Coix, passejaven la figura d'un sant per la Mola, i això també degué provocar enemistats que després desembocarien en la tragèdia. En aquest sentit, el 19 de novembre de 1936, el mateix franquista que anava a casa seva a fer-se donar diners, el va detenir i després Antoni Mayans fou tancat previsiblement a Sant Francesc, com en Xico Mateu. L'endemà, en Toni d'en Pere fou afusellat. Tenia més de 50 anys i era pare de dos fills. La seva defunció, com la de Francesc Verdera, fou inscrita a finals de 1938, dos anys després de ser assassinat. Al Registre Civil de Formentera es va consignar que s'ignorava el lloc on estava enterrat.

TORRES TORRES, Marià. Mariano Coves. També formenterer, vivia a la vènda des Brols, a la parròquia de Sant Francesc Xavier. Romero diu, erròniament, que el seu nom era Antoni. A principis de la Guerra Civil, Marià Torres va insultar uns nacionals que els republicans portaven arrestats cap a Eivissa, i quan els franquistes recuperaren de les Pitiüses el detengueren. Fou assassinat el 20 de novembre de 1936, encara que, segons Romero, la seva defunció no fou inscrita al Registre Civil de Formentera.

RIERA JUAN, Josep. Pep de can Blaiet. Va néixer a Formentera el 27 de març de 1875, segons el Padró Municipal d'Habitants de 1892. Vivia a la Mola, com en Toni d'en Pere, i tenia dos fills, un dels quals va emigrar i morir a l'Argentina. Fou detengut per tres formenterers que anaven armats, dos dels quals eren de la Mola. És diu que fou arrestat per haver matat un gos propietat d'un dels falangistes més importants de la part més alta de l'illa. Així mateix, segons alguns testimonis orals, Josep Riera va participar en el saqueig de l'església del Pilar, la qual cosa confirmaria l'esmentada hipòtesi de Joan Colomar Torres, segons la qual hi hauria una relació entre els saquejos de les esglésies i la nòmina de

republicans afusellats a Formentera durant la Guerra Civil. El propietari del gos mort i l'home que va detendre Antoni Mayans Mayans participaren en l'afusellament de Josep Riera i els altres quatre republicans a la pedrera d'en Coix, el 20 de novembre de 1936.

GUASH FERRER, Vicent. Vicent de sa Sèquia. També formenterer, treballava de fuster a les salines, on vivia. Segons informació recollida per Joan Ferrer Marí, un parent de Vicent Guasch el va fer matar per no haver-li de pagar els diners que li devia. Aquest cas confirma l'esmentat testimoni d'Antoni Ribas Marí, que assegurava que un dels cinc afusellats a la pedrera d'en Coix, el 20 de novembre de 1936, havia estat assassinat per qüestions de deutes.

**FOSSA DE LA PEDRERA D'EN COIX
(FORMENTERA)**

FOSSA 1:
A sota la terrassa de la piscina de l'hotel
Roca Bella (Es Pujols)

COORDENADES UTM:
X-365706 - Y-4287848
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1500

Fossa de la pujada a la Mola

Localització:

La pujada de la Mola està situada entre el nucli urbà des Caló i el del Pilar de la Mola, a l'illa i terme municipal de Formentera.

Tipus de fossa:

Segons el testimoni de Joan Ferrer Marí, la fossa es troba a l'inici de la pujada de la Mola, prop del punt on es creuava el camí Vell de la Mola amb la carretera general que va del port de la Savina al far de la Mola, no gaire lluny del nucli urbà des Caló. D'acord amb aquesta versió, estaria ubicada, aproximadament, entre l'antic restaurant Victoria (actualment restaurant Caterina) i l'antiga pastisseria El Pilar (ara supermercat Mama Pan). No obstant això, altres testimonis, alguns prou qualificats, asseguren que la fossa es troba realment més amunt pujant cap a la Mola, a l'anomenada corba de s'Arena, allà on actualment hi ha un dipòsit d'aigua. La fossa es troba en un punt de la pujada de la Mola perquè allí fou assassinat un formenterer possiblement el 19 de febrer de 1937. Aquesta persona fou detinguda per elements paramilitars de l'illa i assassinada després per falangistes formenterers, segons diversos testimonis. La víctima no havia estat dirigent polític o sindical durant la Segona República (1931-1936) o durant la breu ocupació republicana de Formentera en la Guerra Civil (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936). Es tractava només d'un simple simpatitzant d'esquerra o militant de base i, en aquest sentit, en la seva mort s'hi barrejaren també qüestions personals.

Intervencions fetes entorn de la fossa:

No s'ha fet fins ara cap intervenció oficial en aquesta fossa. Les restes humanes en principi continuen estant en el mateix lloc on foren enterrades, per la qual cosa la seva localització no hauria de ser massa complicada, a pesar de ser una zona boscosa.

Dades de les persones desaparegudes que hi ha dins la fossa:

A la fossa de la pujada de la Mola fou enterrat Jaume Escandell Costa, segons diversos testimonis. Sembla ser que aquesta defunció no es va inscriure al Registre Civil de Formentera. La mateixa data de la mort no es pot precisar amb certesa.

La persona que en principi es troba a l'inici de la pujada de la Mola és la següent:

ESCANDELL COSTA, Jaume (de can Miquel des Bosc). Va néixer a Formentera. Segons Joan Ferrer Marí, fou arrestat al poble del Pilar, quan anava amb la seva al·lota, i tancat posteriorment a l'escola de la Mola. Aquell mateix dia a la nit va arribar de Sant Francesc un carro de falangistes i, poc després, una quinzena de persones baixaren de la Mola per la carretera amb el presoner. Quan arribaren a la pujada de la Mola, un dels falangistes li va disparar, per darrere, un tret al cap i els altres remataren després la feina disparant les seves armes. Jaume Escandell havia estat encarregat dels que vigilaven presos detinguts durant la breu ocupació republicana de Formentera (del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936). Segons diversos testimonis, els falangistes mataren Jaume Escandell també per venjar-se del seu germà Bartomeu, que havia escapat feia poc temps amb sis persones amb un llaüt que va sortir de s'Estufador en direcció al nord d'Àfrica. D'altra banda, es diu que Jaume Escandell era un home intel·ligent que havia aprofitat molt bé les hores d'escola i que, fins i tot, ensenyava a llegir i escriure, la qual cosa el convertia en una persona prou incòmoda que fàcilment podia esdevenir objectiu dels falangistes i altres elements dretans de Formentera.

*Jaume Escandell Costa
"des Bosc".*

UBICACIÓ DE LA FOSSA DEL CEMENTERI DE SANT FERRAN (FORMENTERA)

FOSSA 1:
Pujada de la Mola.
Ubicació exacta desconeguda.

COORDENADES UTM:
X-371210 - Y-4281359
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1000

La Guerra Civil a Eivissa

Francisca Riera Escandell

Inici de la guerra: L'aixecament militar a Eivissa.

Les autoritats d'Eivissa s'adhereixen al cop d'Estat:

El dissabte 18 de juliol ja han arribat a Eivissa les notícies d'un aixecament militar a l'exèrcit d'Àfrica. La negativa de les autoritats locals a entregar armes al poble, seguint les directrius del govern de l'Estat, provocarà que aquella mateixa nit uns quants simpatitzants anarquistes irrompin al polvorí de Talamanca per sostreure'n la pólvora i dinamita que hi troben. La pólvora no serà usada i serà recuperada per la Guàrdia Civil una setmana després.

Al dia següent, diumenge 19 de juliol, el Comandant Militar de Balears, Manuel Goded Llopis, declararà l'estat de guerra a les Illes Balears per marxar immediatament cap a Barcelona, on pretenia liderar la revol·ta. Aquesta declaració serà secundada pel Comandant Militar d'Eivissa i Formentera, el Capità Rafael Garcia Ledesma, cap a les cinc de la tarda del diumenge. La mateixa tarda és destituïda la comissió gestora de Vila per ordre del mateix capità.

Al dia següent, dilluns dia 20, pren el comandament de les Pitiüses el comandant Juli Mestre Martí, que es trobava en aquell moment de vacances a Eivissa (estava casat amb una eivissenca de la família Llobet) i gaudia de més graduació que García Ledesma, encara que també pogué influir la tardança del capità Ledesma en declarar l'estat de guerra. Els dies següents se succeiran les detencions de conegudes persones vinculades amb l'esquerra. Els que poden s'amaguen, i un parell aconsegueixen fugir en un barquet fins a València: són Just Tur i Agustí Gutiérrez. Allí demanaran ajut als republicans per recuperar Eivissa.

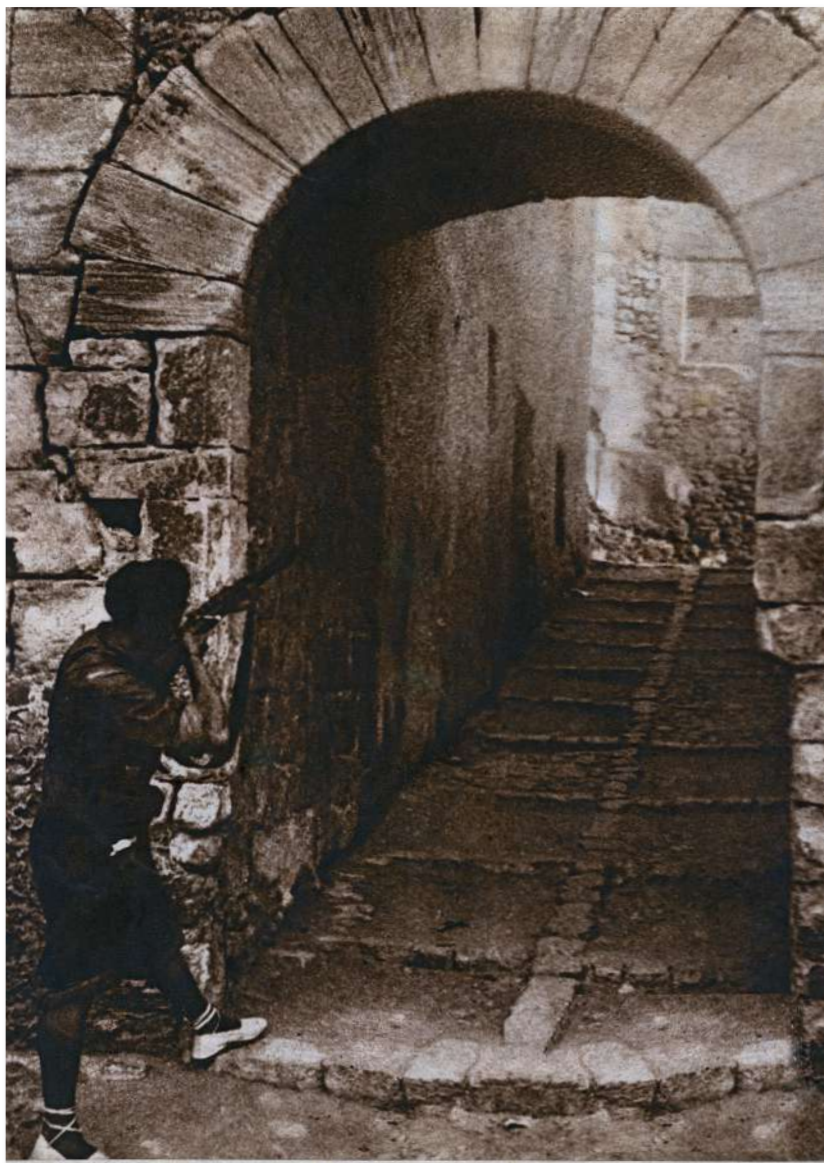
A part de les detencions, la conseqüència immediata de l'aixecament militar és que Eivissa queda incomunicada. A Barcelona i València, igual que a tot el llevant de la península, l'aixecament militar ha fracassat. A Menorca l'aixecament ha estat sufocat. Mallorca i Eivissa han quedat aïllades enmig de la zona republicana. A més, la flota ha quedat també sota control del govern republicà. Els correus de Barcelona, de València i de Palma deixen d'arribar des del mateix cap de setmana de l'aixecament. Aviat comencen a escassejar alguns productes que no es produeixen a l'illa.

El 31 de juliol, uns avions sobrevolen l'illa. Venen de la base de Maó i llencen unes proclames que comminen les autoritats militars a rendir-se i a la població a fugir de Vila, en cas que no es rendeixin, perquè la ciutat seria bombardejada. El Comandant Mestre contesta a la proclama aquella mateixa tarda, amb una altra, però la població de Vila i dels pobles més grans fuig esporuguida cap al camp, a refugiar-se a cases de familiars, a coves o als boscos.

*Presoners republicans
as Castell.*

Però passaran els dies i l'anunciada arribada dels republicans no es produeix. Continuen les detencions d'esquerrans i l'èxode de turistes en els vaixells estrangers que recalen un parell d'hores al port. Mentrestant, el dia 5 d'agost la flota republicana comandada per Bayo ha sortit de

*“La Toma de Ibiza” Fotografía propagandística apareguda al diari
“Mundo Gráfico” del 19 d’Agost de 1936*

Barcelona amb la missió de recuperar les Illes Balears. Una part de la flota es dirigeix a la lleial Menorca mentre que l'altra va a reunir-se amb el contingent d'Uribarry a València, on Just Tur i Agustí Gutiérrez han informat de la poca defensa de l'illa i de la disponibilitat d'armes que podran esser utilitzades en la conquesta de Mallorca. El dia 6 partiran de València rumb a Formentera i Eivissa.

El període republicà.

El desembarcament:

El matí del divendres 7 d'agost, la flota republicana, formada pels destructors Almirante Miranda i Almirante Antequera, i el mercant Mar Cantábrico, que transportava al gruix dels milicians, amb el suport aeri d'alguns hidroavions, arriba a Formentera. Des d'allí es telegrafia a Eivissa comminant a la rendició. Mestre no l'accepta i els vaixells republicans enfilaran aquella mateixa tarda cap al port d'Eivissa. S'envia, igual que s'havia fet a Formentera, una barca parlamentària, que és rebuda, sembla que per error en la recepció d'una ordre, per disparar de metrallera. Sigui com sigui, els vaixells republicans respondran al foc i Eivissa viurà el seu primer canoneig. Dispararan sobretot sobre el Castell i les murades. El canoneig dura pocs minuts i no fereix ningú, ja que el destructor anglès Douglas, que es trobava al port, s'interposa en la línia de foc i demana unes hores per evacuar la colònia anglesa. La flota republicana decideix retirar-se de nou cap a Formentera.

La següent matinada, la flota marxa cap al nord-est de l'illa i arriba, a primera hora del matí del dissabte 8 d'agost, a Pou des Lleó. El gruix dels milicians desembarquen sense oposició i es dirigeixen cap a Sant Carles, mentre que Bayo embarcarà de nou a l'Antequera per efectuar un altre desembarcament a Santa Eulària.

En arribar a Sant Carles es produiran les primeres víctimes mortals a Eivissa, son el capellà i el seu pare. Els milicians continuaran camí de Santa Eulària i a l'altura de s'Argentera es trobaran amb l'únic entrebanc en el seu avanç. Algunes desenes de militars i voluntaris feixistes intenten fer front als milicians, però la superioritat dels republicans és aclaparadora i rebutjaran l'atac. A Santa Eulària els dies següents moriran 3 persones més, víctimes de les tropes republicanes.

El diumenge 9 d'agost es dirigiran cap a Vila, però quan arriben la troben deserta. La població ha fugit en els dies anteriors o amb el canoëig de dissabte, i entre els militars i voluntaris feixistes han començat les desercions. Abans que arribin els milicians tots hauran escapat, els presos del Castell son alliberats i alguns d'ells s'han fet ja amb el control de la Vila deserta.

Cinc setmanes de domini republicà:

El mateix dia 9 és nomenat comandant militar José Alonso Molina i es crea un Comitè de Milícies Antifeixistes, presidit per Antoni Martínez Juliana, amb representació dels diferents sectors de l'esquerra eivissenca. El comandant Mestre s'ha amagat, igual que molts altres dirigents militars, eclesiàstics i personalitats de la dreta eivissenca. El capità Rafael Garcia Ledesma i el zelador del Castell, Belenguer, se suïciden. Altres aconseguixen escapar amb una barqueta cap a Mallorca, on informaran de la presa d'Eivissa: son Joan Verder, auxiliar de marina retirat, l'alcalde de Santa Eulària, i Joan Marí Noguera, Marge, jutge de pau de Santa Eulària. Els que van sent trobats per les forces republicanes són fets presos i portats al Castell.

Les tensions entre els caps de les dues columnes, Bayo i Uribarry, aviat es fan paleses. Uribarry marxarà amb les seves tropes de nou cap a València el dia 10 d'agost. També marxa Bayo en hidroavió cap a Barcelona, per seguir preparant la seva ofensiva sobre Mallorca. Ja no tornarà a Eivissa. Gil Cabrera queda al capdavant de la columna que restarà a l'illa.

Els milicians formaran patrulles que, a més d'efectuar les detencions dels caps militars, clergat i simpatitzants de dretes, aniran pels diferents pobles de l'illa, on es cremaran els objectes religiosos de les esglésies i en alguns casos també l'església. Sorgeixen aviat problemes d'indisciplina, que trobem reflectits a les diferents memòries (la pròpia de Bayo, per exemple) o en les consignes que apareixen a la premsa. Fruit d'aquest poc control dels dirigents republicans sobre els milicians serà el metratllament al carrer del sacerdot de Sant Francesc de Formentera Antoni Roig mentre era portat a la presó d'Eivissa. Similar sembla la mort del tinent de la Guàrdia Civil Raimundo Diaz Lardier, el 9 d'agost, el qual, segons declarà la seva esposa a la Causa General, fou tret de la presó i

passejat per la ciutat per finalment esser afusellat a les andanes del port.

A més d'aquestes dues víctimes esmentades i el Militar Ventura Catany, que moriria a Barcelona a causa de les ferides sofertes a Eivissa el dia de l'entrada dels republicans a Vila, sis persones foren afusellades per les autoritats republicanes al Castell d'Eivissa entre els dies 11 i 15 d'agost. Es tracta del comandant militar Juli Mestre Martí, el cap de la Falange eivissenca Josep Bonet Marí, els militars J.M. Ruiz Gallo, Joan Gotarredona Viñas i Pablo Villegas Fernandez i el caporal de la Guàrdia Civil Nicolàs Roselló Serra.

*Antoni Martínez Juliana
President del Comitè
de Milícies Antifeixistes
d'Eivissa.*

Els comitès revolucionaris:

En les setmanes en què Eivissa estarà sota domini republicà s'organitzaran a Vila i als pobles comitès de milícies antifeixistes, que es faran càrrec, almenys el de Vila, del govern local. Les gestores municipals frontopopulars són reposades a tots els ajuntaments, encara que no arriba-

ran a tenir una activitat important. El comitè de Vila tindrà atribucions que afectaran a tota l'illa i es farà càrrec, sobretot, de l'abastiment, organitzant i restablint les comunicacions marítimes amb les republicanes Barcelona i València, aquesta darrera sense massa èxit. També es crearà el sistema de vals, que pretenen substituir la moneda, a la vegada que es fixen taxes als preus, per intentar reduir l'acaparament i el sobrepreu d'alguns productes.

S'enviaran comissions a Barcelona per tal de tractar l'enviament de productes de primera necessitat a l'illa. La primera, amb Joan J. Riera, partirà el mateix dia 12 d'agost per gestionar l'enviament de queviures. Una altra, del dia 16 d'agost, estarà formada per Angel Palerm, Just Tur Puget i Emili Garcia Rovira. Aquesta comissió, apart dels queviures, s'interessarà per l'enviament de noves tropes a Eivissa que facin front al descontrol dels milicians i reforcin la posició de l'illa després que gran part d'ells hagin marxat amb l'expedició per la conquesta de Mallorca. Aquesta Comissió aconseguirà un crèdit de la Generalitat a l'Ajuntament de Vila. També es gestionarà la integració de les Pitiüses dins la Generalitat Catalana, tot i que no hi haurà temps de dur-ho a terme.

Retirada republicana i abandonament de l'illa.

Si hi ha un dia que no obliden els eivissencs que van viure la Guerra Civil, aquest és el 13 de setembre de 1936. Aquell diumenge de les acaballes de l'estiu va ser el dia més tràgic de la guerra a Eivissa. En la calma del migdia, després de l'hora de dinar, el bombardeig de Vila per avions italians va provocar, segons la diversitat de fonts, entre 17 i una quarantena de morts. La conseqüència: la decisió dels milicians d'abandonar l'illa i d'afusellar abans de marxar els presos del Castell, provocant prop d'un centenar de morts.

El bombardeig italià:

Ja el dissabte s'havien vist avions sobrevolant la ciutat a poca alçada. Eren trimotors italians que venien de Mallorca. Formaven part del contingent que alguns potentats mallorquins havien comprat al govern italià per tal de protegir l'illa del desembarcament republicà efectuat per Bayo el dia 16 d'agost, i que havia fracassat dies abans, provocant la retirada

republicana de l'illa de Mallorca el dia 3 de setembre. Els republicans d'Eivissa se sabien abandonats. Sense l'objectiu principal de Mallorca, el manteniment de les Pitiüses enfront dels nacionals era secundari. No obstant això, uns dies abans havien arribat reforços republicans: la Columna Cultura y Acción formada per militants de la CNT-FAI. N'arribà un primer contingent el dia 9 de setembre en el Ciudad de Barcelona i un segon el dia 10 en el Ciudad de Tarragona.

El vol dels avions italians de dissabte només va ser de reconeixement, però encara així provocà que una nova onada de vilatans busqués el refugi del camp. El dia següent, al migdia, retornen tres avions. Aquest ja no és un vol de reconeixement. Cauen diverses bombes, tant al port com a la Marina i Dalt Vila, una cau sobre la fonda Can Cires, plena de gent en aquesta hora. Les víctimes son nombroses. A la Plaça de Vila, a la casa anomenada Ca sa Pagesa, també es produeixen víctimes, igual que al port, on hi havia vianants passejant. El nombre total és encara avui incert. Romero ha comptabilitzat 17 persones mortes al bombardeig inscrites al Registre Civil, però les diferents memòries pugen considerablement la xifra, barallant-se la quarantena o la cinquantena. Sens dubte moriren molts milicians forans que no coneixem i que no van ser inscrits als registres de l'illa.

Fets del Castell i marxa dels milicians:

Els milicians es troben desemparats a l'illa i aquella tarda decideixen abandonar-la. Els presos polítics que encara romanien als diferents pobles son traslladats al Castell d'Eivissa on hi havia el gruix dels empresonats. Se'n salvaran els presos de Sant Josep, gràcies a que el seu transport és sabotejat i queden alliberats, i els de Santa Eulària, que arriben tard a l'afusellament i són embarcats amb els milicians que marxen. A primera hora de la nit començarà el seu afusellament massiu. Més d'una cinquantena dels que es troben al Castell poden salvar-se escapant per una finestra de la cel·la on estaven essent massacrats i llançant-se per la muralla. També alguna persona és donada per morta entre els cadàvers. No obstant això, el nombre de víctimes mortals puja a prop del centenar de persones, entre 94 i 97, depenent dels diferents recomptes.

No es vol entrar aquí en el debat historiogràfic sobre a qui va correspondre la responsabilitat de la decisió d'assassinar els presos i quins

en varen ser els autors materials. Després dels fets, aquella mateixa nit, el gruix dels milicians forans abandonen l'illa en el vaixell Ciudad de Tarragona que encara romanía a l'illa després d'haver portat els reforços anarquistes. També marxen alguns eivissencs, entre ells alguns presos i reclutats forçosos, però el gruix de republicans illencs han quedat a l'illa abandonats a la seva sort.

Marxa dels republicans eivissencs:

Troband-se a la mercè de l'enemic, aquells eivissencs que havien tingut participació activa en les setmanes republicanes, els més coneguts membres de l'esquerra, o simplement gent espantada davant l'imminent arribada de les forces nacionals, van sortir d'Eivissa rumb a les costes republicanes de la península. Barquetes, llaüts, i tot allò que surava va partir aquells dies de les costes eivissenques. Però el gruix de gent va marxar el dia 16 de setembre amb dos motovelers enviats des de València a tal fi. Famílies senceres, amb els seus majors i nens, partiren de l'illa en molts casos per no retornar-hi mai més.

Establiment dels nacionals a l'illa i repressió.

Entre el 13 i el 20 de setembre, Eivissa queda sense cap comandament civil ni militar. Els milicians i dirigents eivissencs d'esquerra han marxat, els militars feixistes i polítics destacats de la dreta han estat morts al Castell. La població s'ha refugiat atemorida al camp. El 19 de setembre, Radio Tetuan dona la notícia que uns vaixells que han passat per prop de l'illa han observat banderes blanques a totes les cases.

El dissabte 19, a la nit, surt de Palma l'expedició nacional que, com titularà la premsa mallorquina, ha de reconquistar Eivissa. Arribarà a la nostra illa el diumenge dia 20 de setembre al matí. El contingent viatja en el vapor Ciudad de Palma. Formen l'expedició, segons el diari L'Almudaina, de 22 de setembre, la Legió mallorquina amb el seu Comandant Sr. Montis al cap; forces d'Artilleria, Enginyers i Falange Española, baix comandament dels capitans Muntaner i Mulet, i al front d'elles el cap de milícies Mateu Palmer. Amb els expedicionaris, viatjaven també el cap provincial de Falange Alfonso de Zayas i el Comte Rossi.

Segons el mateix relat de L'Almudaina, la població civil havia aban-

donat la ciutat, i només mitja dotzena de vells mariners es trobaven al moll en el moment del desembarcament. Després del desembarcament, les tropes pugen fins al Castell on pengen la bandera bicolor. No es troben cap veí en tot el trajecte. Antonio Montis Castelló, cap de la legió Mallorca, assumeix la Comandància Militar de l'illa. Hi ha repic de campanes i algunes motos surten cap als pobles, el que fa que la gent es vagi assabentant de l'arribada dels mallorquins i alguns es vagin atracant a la ciutat, segons l'Almudaina amb demostracions de goig i reconeixement. Un dels primers actes que duren a terme els arribats serà celebrar una missa de campanya al moll, després de mes i mig sense que es celebrés cap acte religiós a l'illa.

El que no explica l'Almudaina és que el mateix dia de l'arribada dels reconquistadors també començaran les morts de la que serà la sagnant repressió nacional. Un dels primers morts, el mateix dia 20, serà el Tinent Miquel Tuells Riquer, el qual, a pesar de la seva implicació en la rendició de Formentera al republicans, no va voler abandonar l'illa després del tretze de setembre. S'ha afirmat en alguns casos que amb els desembarcats nacionals del dia 20 hi havia un contingent italià dels Dragones de la muerte. Aquesta idea vendria motivada per la presència a Eivissa del Comte Rossi, però sembla que aquest seria l'únic italià que participaria al desembarcament i marxaria poc després de nou cap a Palma.

Des de l'arribada dels nacionals a l'illa fins al mes d'abril de 1937, i encara després amb menor intensitat, a Eivissa es varen succeir les morts incontrolades de persones vinculades a l'esquerra per colles de falangistes que actuaven impunement. Els passejos se solien realitzar a la nit, quan un grup de falangistes, normalment coneguts eivissencs, anaven a buscar al roig a ca seva. Hem de fer constar, a més, que la gran majoria d'esquerrans amb responsabilitats polítiques havien abandonat l'illa entre el 13 i el 20 de setembre, motiu pel qual la majoria de passejats ni tan sols havien tengut cap activitat important vinculada al bàndol republicà. S'ha parlat a més de venjances personals i de delacions per disputes relacionades amb assumptes amorosos o de diners. Unes vegades passaven primer per la presó i d'altres feien el viatge directament al Cementeri Vell de Vila.

La primera repressió, la més sagnant i incontrolada, s'hauria portat a terme en el primer moment de l'arribada de les tropes nacionals, quan era comandant militar Antonio Montis Castelló, i durant el mandat del

seu substitut, Gonzalo Arnica, que serà comandant militar d'Eivissa i Formentera entre mitjans d'octubre de 1936 i principis d'abril de 1937. Amb l'arribada de Joan Coll Fuster com a comandant militar a l'abril del 37, aquesta repressió indiscriminada en mans de colles de falangistes començarà decreïxer. Molt probablement, relacionat amb aquesta fi de la repressió més sagnant es trobaria el fet de que a partir de principis de maig de 1937, poc després d'esser nomenat Coll comandant militar, arriben noves forces de la Guàrdia Civil a l'illa, que havia quedat sense forces de l'ordre públic arrel dels fets del Castell i la marxa dels milicians. A partir de la seva arribada, se succeeixen les notícies al Diario de Ibiza de detencions de persones vinculades a la dominació republicana de l'illa. El Diario de 27 de maig de 1937 diu:

(...) la sana tarea de saneamiento que desde su llegada, con fecha 6 del mes en curso, viene realizando la Benemérita de todos los puestos de la Isla, poniendo a buen recaudo a elementos indeseables, marcados colaboradores en campaña bárbara de las huestes rojas, que venían campando por sus respetos y cuya indispensable y deseada reclusión y puesta en manos de la justicia, ha hecho preciso el ensanchamiento de la Prisión de este Partido Judicial. Es de celebrar que llegue la extirpación que tan deseada era.

A partir d'aquest moment, els eivissencs viurien un altre tipus de repressió: la presó, en alguns casos la condemna a mort, la repressió econòmica a través de les incautacions, i les depuracions de funcionaris a l'administració pública.

El nombre de víctimes mortals d'aquesta repressió encara no està tancat, estudis com el que ara es publica volen donar llum a aquest fet i reivindicar l'oblit sofert per les seves famílies.

Eivissa a la rereguarda de la guerra.

L'arribada dels nacionals, contràriament a com a vegades s'ha dit, no suposà la fi de la guerra a Eivissa. Encara que no sempre en primera línia, Eivissa en continuarà patint les conseqüències. El constant pas d'avions i vaixells enemics provocaven que les alarmes sonessin i que la gent hagués de córrer a refugiar-se'n esporuguida. Gairebé sempre eren

falses alarmes, però el 29 de maig de 1937 les bombes caigueren de veritat atacant el cuirassat alemany Deutschland que havia arribat feia poca estona a l'avantport d'Eivissa, on es trobaven també un vaixell cabler, el Neptun, i un destructor, el Leopard, ambdós igualment alemanys. A l'atac dels avions seguirà un bombardeig sobre la ciutat per part de la flota republicana, que es trobava a la zona. No era la primera vegada que vaixells alemanys que es dedicaven al control de les costes espanyoles en el marc del Pacte de No Intervenció subscrit per França, Anglaterra, Itàlia i Alemanya (en teoria per garantir la no intervenció de les potències europees, en la pràctica una forma més d'intervenció d'aquestes) fondejaven a aigües eivissenques, a pesar que el control de les costes balears s'havia confiat a l'esquadra francesa. El Diario de Ibiza ens dona notícia d'almenys dues visites anteriors, el 16 d'abril de 1937 havia fondejat el creuer Leipzig (amb visita dels oficials alemanys al Museu Arqueològic inclosa), el 6 de maig s'havia celebrat un partit de futbol entre una selecció militar i l'equip del destructor alemany Lluchs. Les conseqüències de l'atac seran 12 víctimes mortals, 9 eivissencs i 3 mariners alemanys.

Una altra gran prova de què la guerra continuà pels eivissencs fins a abril de 1939, és la gran quantitat de joves que foren cridats a files i hagueren de partir cap als fronts de batalla. Molts dels eivissencs que marxaren d'Eivissa després de ser abandonada pels republicans estigueren després en els fronts republicans. Molts altres que quedaren aquí haurien després d'anar a engrossar les files de l'exèrcit nacional. Entre 1937 i 1939 veiem a la premsa com seran cridats els reemplaçaments entre 1927 i 1941, és a dir, els joves entre 18 i 31 anys. Varis centenars hauran de marxar als fronts peninsulars. Molts ja no en podran retornar. Dels que moriren a les trinxeres molts foren enterrats al camp de batalla mateix.

L'establiment del nou ordre franquista:

Una vegada recuperada Eivissa pels nacionals, es portarà a terme la implantació a l'illa de la nova estructura estatal franquista, provinent del govern de Burgos. La maquinària de guerra nacional necessitava diners. Al Diari veiem contínues subscripcions a diverses causes i llistats de donants on figurarà nom complet i la quantitat donada, quasi sempre organitzades i recaptades per les al·lotes de Falange Femenina. Així trobam subscripcions per a socórrer Madrid quan a la fi caigui en mans

nacionals, per les cuines econòmiques que donen menjar als més necessitats, pels mariners alemanys ferits després de l'atac al Deutschland, per a la construcció del nou cuirassat España, per a la construcció d'un monument al creuer Baleares, per la construcció d'un monument a Calvo Sotelo, per a les famílies necessitades de Formentera, etcètera. A la vegada els mateixos eivissencs son objecte d'altres subscripcions, com la iniciada a Mallorca després de la visita del Governador Civil Mateu Torres Bestard, a l'abril de 1937, a la qual prendrà consciència de la necessitat que passen les illes Pitiüses i farà una crida a la germana Mallorca perquè ens auxiliï.

A més, l'aparell estatal crearà una sèrie de mesures i impostos per mirar de pal·liar alguns dels problemes més greus en que es troba la societat. Així, hi havia el dia del plato único, el qual les fondes només servien un plat als menús i els diners estalviats eren recaptats per la Secció Femenina; els segells pro-atur obrer, que gravaven entre d'altres el paper de fumar i les consumicions de begudes i que allò recaptat es destinava a contractar ma d'obra per les obres de refugis antiaeris; o el segell pro-combatent, que gravava els jocs d'atzar, cartes, bitlles o dominó, als casinos i bars.

La vida civil estava dominada pels militars i controlada per falangistes i requetés. Els nomenaments de càrrecs civils de l'administració vendran designats per les autoritats militars, tant als ajuntaments com a d'altres institucions. A partir del decret d'unificació de Falange i tradicionalistes, de 19 d'abril de 1937, es crea un partit únic a tota l'Espanya Nacional: la Falange Española Tradicionalista y de las JONS. A Eivissa en formaran part importants llinatges de les tradicionals famílies dretnes de l'illa.

També s'introdueix el nou sindicalisme vertical a través de l'Organització Nacional Sindicalista (ONS), a partir d'agost de 1937, que agrupa per sectors d'activitat a empresaris i treballadors en una mateixa organització. El primer en afiliar-s'hi serà el gremi del pa, al setembre de 1937, després els seguiran comerciants i barbers.

Aquesta nova estructura estatal perviurà després d'acabada la guerra amb la dictadura militar del General Franco.

Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa

Sergi Moreno Torres

Els fets del castell i la fossa de la Catedral d'Eivissa.

En els dies següents al desembarcament de la columna del capità Bayo el 8 d'agost de 1936, són detingudes i tancades al castell de Vila prop de 150 persones acusades d'estar compromeses amb l'alçament militar del 18 de Juliol. En aquest grups de presoners es troben la major part dels oficials militars destacats a la guarnició d'Eivissa i dels guàrdies civils, quatre dels cinc alcaldes instituïts a les Pitiüses des del cop d'estat, un elevat nombre de capellans, els propietaris de terra i empresaris més significats, però també petits comerciants, pagesos i fins i tot dos estudiants. Aquestes detencions responien a una voluntat de depuració de responsabilitats molt clara en el cas dels militars, però que es fa extensible a altres estaments socials als quals s'identifica de forma inequívoca amb els golpistes: membres de l'església, empresaris i propietaris de terra o càrrecs públics que tot i haver estat elegits democràticament, no van manifestar el seu rebuig a l'alçament militar. D'altra banda, les Pitiüses són una escala, l'objectiu principal de les tropes republicanes és l'illa de Mallorca i sembla haver-hi una voluntat clara de solucinar el *problema pitiús* de forma ràpida actuant sobre aquells estaments socials que es consideren aliats naturals del cop d'estat.

El bombardeig de la Marina:

La presència republicana a l'illa arriba a la seva fi el 13 de setembre al matí, quan tres avions *Savoia Marchetti*, pertanyents a l'esquadrilla S-8 de la força aèria italiana, amb base a Mallorca, bombardejaren el port d'Eivissa i el barri de la Marina. El nombre de víctimes és confús.

Oficialment, hi ha registrades 18 defuncions a causa del bombardeig, però alguns testimonis parlen d'entre 40 i 50 morts. Aquesta diferència de xifres planteja no poques incògnites, i fa sospitar que no totes les víctimes foren registrades. D'altra banda, tampoc està gaire clar què va passar amb els cossos dels difunts.

El cas de la Fonda Cires permet valorar, al menys en part, algunes de les incògnites que planteja el bombardeig del 13 de setembre de 1936. La fonda es trobava al número 12 del carrer des Castellar, i estava regentada per una família de Sant Mateu que la tenia en lloguer: Juan Tur Tur, Catalina Torres Torres i les seves tres filles. Segons Pedro Torres, veí i amic de la família, l'objectiu de la boma devia ser la central de la Telefònica, situada en un edifici proper, però es va desviar i va entrar pel fumeral de la fonda. Aquesta havia patit recentment obres de millora i s'havien renovat les bigues de l'edifici, és per això que en apropar-se els avions, alguns veïns decidiren refugiar-se allà pensant que l'edifici seria més sòlid.

Catalina Torres Torres (asseguda) al costat de la porta de la fonda, i Maria Tur Torres, vestida de blanc a la dreta del grup (Arxiu familiar).

Segons el Registre Civil només moriren a la fonda Juan Tur, Catalina Torres i la seva filla petita Maria Tur Torres, però sembla clar que hi havia més gent al seu interior quan fou destruïda. És raonable pensar que, per exemple, les persones que vivien en el número 5 del carrer des Castelar, Joaquín Perelló Rigal, Catalina Marí Torres, els seus 4 fills i Catalina Torres Torres, podrien haver mort, de fet a la fonda Cires.

Després de ser destruïda per la bomba, la fonda romangué abandonada més de 30 anys. Ni Pedro Torres ni tampoc els descendents de la família saben que s'en va fer dels cossos. No tenen constància que fossin recuperats per la família i creuen que probablement foren enterrats en una fossa comuna.

Un altra qüestió sense resoldre és si hi va haver o no víctimes entre els milicians i que s'en va fer dels seus cossos. La única menció oficial en aquest sentit la tenim en un document el·laborat per l'Ajuntament de Vila en compliment de la Circular nº 1.490 del Govern Provincial. En una nota al marge diu:

*Hallándose la isla ocupada por los rojos, pudieron ser identificadas las víctimas que se expresan, no consignándose, por no haber constancia de ellos, el número de milicianos rojos, como otras víctimas que seguramente hubo.*¹

La mort de milicians durant el bombardeig és una incògnita sorprenent. Segons algunes fonts hi havia prop d'un miler de milicians a Vila en aquell moment, però, en canvi, no sembla que en morís cap. Una pista de quina pot ser l'explicació la trobem en un fragment del quadern de notes del milicià català Antonio Roca, transcrit per José Luís Gordillo Courcières²:

“Hay noticias que me van llegando retrasadas, porque las ocultaban los jefes. Una es que tres marineros del Almirante Miranda murieron en los combates, y que se han llevado los cadáveres a Barcelona para enterrarlos allí.”

Aquest testimoni és anterior al bombardeig de la Marina, però ofereix una possible explicació a l'absència de milicians morts a causa de les bombes.

Els fets del Castell:

Per al contingent de tropes republicanes que encara romanen a l'illa és evident que el bombardeig és el preludi d'un imminent desembarcament, i que no tenen capacitat per rebutjar un atac d'aquestes dimensions. Es decideix abandonar l'illa immediatament. Aquella mateixa nit, els milicians instal·len una metralladora davant la porta de l'estança on estaven retinguts els presos i, amb l'ajuda de bombes de mà, obren foc contra ells. Els presos intenten protegir-se en les estances laterals i alguns fins i tot coneixen forçar una finestra i saltar a l'exterior. De les 147 persones tancades al Castell, en moren 93.

A banda d'un clar component de revenja, l'afusellament dels presoners sembla respondre també a la voluntat de cremar la rereguarda; és a dir, no deixar darrera adeptes a l'alçament. El 14 de setembre, el darrer contingent de milicians que quedava abandona a l'illa, així com, probablement, els milicians ferits o morts al bombardeig del dia anterior. Aquell mateix dia, el *Juez de Primera Instancia e Instrucción* Pedro Revuelta, ordena que els cossos de les persones assassinades al Castell de Vila siguin traslladats al Cementiri Vell i enterrats en una fossa comuna davant la capella del cementeri. Amb motiu del primer aniversari dels afusellaments, es va fer construir un monument commemoratiu al costat de la fossa, que fou inaugurat el 14 de setembre de 1937. Aquest monument encara es troba en el seu emplaçament original.

L'any 1941, amb motiu de les obres de reparació dels danys soferts per la Catedral d'Eivissa durant la guerra, es decideix traslladar les víctimes del Castell a una fossa al peu de la nau central. Aprofitant el trasllat d'aquestes restes, es van exhumar altres cossos de persones mortes a Eivissa entre el 8 d'agost i el 13 de setembre de 1936, que també es van incorporar a la fossa.

La fossa de la Catedral és, per tant, un enterrament secundari molt alterat. S'estima que conté al voltant de 95 cossos, la majoria morts el 13 de setembre de 1936 al Castell de Vila, però no exclusivament. D'altra banda, el fet que els milicians utilitzessin bombes de mà i que les restes fossin traslladades 4 anys després del seu enterrament són factors que reforcen la versió d'alguns testimonis que suggereixen que en l'exhumació del 1941 no es va buidar completament la fossa original al Cementiri Vell, on sembla que hi quedaren les restes més fragmentàries.

Diario de Ibiza

DECANO DE LA PRENSA IBICENCA

Lunes 13 Spbre. 1937 - 2.º T.

D. Miguel Planells Tur, Canónigo
José Tur Bennasar, Pbro.
Miguel Riera Boned, Pbro.
José Ramón Escandell, Pbro.
Mariano Ferrer Roig, Pbro.
Antonio Mari Torres, Pbro.
José Ferrer Guasch, Pbro.
José Riera Boned, Pbro.
Antonio Cardona Vingut, Pbro.
Antonio Ramón Orvay, Pbro.
Joaquín Cirar Sala, Pbro.
José Torres Torres, Pbro.
Francisco Planells Tur, Pbro.
José Serra Ribas, Pbro.
José Tur Ferrer, Pbro.
Ignacio Serra Riera, Pbro.
Mariano Escandell Roig, Pbro.
Andrés Tur Tur, Pbro.
Abel Matutes Torres
Vicente Serra Torres
José Vila Victori, Capitán de Intendencia
Antonio Molina Rodríguez
Antonio Mari Riera
Antonio Palau Tur
Juan Tur Vidal, Abogado
Roberto Pereyra Casajús, Teniente infantería
Salvador Mena Vivern, Teniente Coronel
Vicente Tur Boned, Farmacéutico
Bartolomé Ramón Ferrer, Alférez
Juan Escandell Ferrer, Admor. Salinera
Miguel Juan Colomar, Guardia Civil
Bartolomé Mari Mayans, Fabricante
Juan Tur Mari
Juan Mari Mari
Ramón Palau Ramón
Cecilio Gómez Gonzales, Tte. Alabarderos
Juan Mari Mari
Juan Torres Serra
Francisco Torres Ferrer
Antonio Ferrer Guasch, Guardia Civil
Vicente Riera Juan
José Guasch Mari, Alférez Alabarderos
Antonio Arnal Juste, Capitán Infantería
Juan Mayans Escanellas, del comercio
Sergio Castañeda Adeva, Carabinero
Juan Mari Mayans, fabricante
Juan Mari Ferrer
Antonio Orvay Roig
Mariano Mari Mari, Guardia retirado
Miguel Colomar Tur
Quirino Cerón Noval, empleado Correos
Miguel Ferrer Mari
Lorenzo Ripoll Antonio
Agustín Maldonado Rodríguez, Alférez Inf.
José Cardona Riera
José Torres Serra
Juan Guasch Clapés
Pedro Torres Planas
José Cardona Juan
Francisco Boned Ferrer

Mariano Mari Torres, Juez Municipal
Juan Mari Castelló
Antonio Cardona Colomar
Ángel Carreras Orri, Comandante de Infantería
Antonio Bosch Vich, Subdelegado Marítimo
José Juan Mari, Capitán de Infantería
José Mari Torres, Alférez de Ingenieros
José Castelló Mari, del Comercio
Arsenio Giménez Sabio
Ángel Luis Giménez Sabio
Juan Riera Torres
Francisco Tur Clapés
Juan Torres Juan, Alcalde de Ibiza
Juan Serra Serra, Alcalde de San José
Francisco Mari Ribas
Bernardo Prats Tur
Vicente Guasch Roig
José Vicente Lucas
Antonio Cardona Cardona
Juan Mari Mari
Juan Ferrer Colomar
Juan Ferrer Tur
Juan Mari Costa
José Ferrer Mari
Vicente Guasch Tur, Alférez de Infantería
Francisco Guasch Torres
Vicente Ramón Orvay
Jaime Monserrat Vadell, Guardia Civil
Bartolomé Clapés Roig
Miguel Mari Noguera
Miguel Mari Escandell
Juan Mari Mari
ASESINADOS ANTES DEL DÍA 13
EN FORMENTERA
Juan Torres Torres, Ecónomo del Pilar
Lucas Ramón Cardona, Sargento de Infantería
Bartolomé Torres Planells, Cartero
EN LA CIUDAD DE IBIZA
Julio Mestre Martí, Comandante de Infantería
Raimundo Díaz Lardiez, Tte. Guardia Civil
Antonio Roig Guasch, Cura Sant Franc.º Javier
José Boned Mari, Teniente de Infantería
José M.ª Ruiz Gallo, Alférez de Artillería
Pablo Villegas Fernández, Tente. De Infantería
Nicolás Roselló Serra, Cabo Guardia Civil
EN SAN CARLOS
Antonio Tur Costa, Ecónomo
Antonio Tur Clapés
EN SANTA EULALIA
Vicente Tur Costa
Mariano Ferrer Costa
EN SAN VICENTE FERRER
Alejandro Villain Collery
MUERTOS DURANTE LOS ROJOS
Ventura Catany Seguí, Teniente de Infantería
José Torres Torres, Guardia Civil
Rafael García Ledesma, Capitán de Infantería
Vicente Belenguer Martínez, C. Fortificaciones

Entre els anys 1986 i 1992 es van realitzar diverses campanyes arqueològiques a l'interior de la Catedral, però la fossa no fou oberta.

Relació de les persones que hi ha enterrades a la fossa:

Amb motiu de l'aniversari dels fets del Castell, *Diario de Ibiza* publicà, el 13 de setembre de 1937, una llista amb els noms de 93 víctimes dels afusellaments, que són les que posteriorment es van inscriure en la placa col·locada a la Catedral, el 1941. La llista no correspon exactament als cossos enterrats a la fossa, d'una banda perquè algunes famílies van poder recuperar el cossos dels seus familiars i van se enterrats en panteons familiars. D'una altra, degut a errors o omissions en aquesta llista, aclarits per José Miguel L. Romero.

De la llista publicada pel *Diario de Ibiza*, almenys **TUR BONET, Vicente**, **ESCANDELL FERRER, Juan** i **PALAU TUR, Antonio** no estan enterrats en aquesta fossa, sinó en panteons familiars.

També consten en aquesta llista les persones que van morir el 8 d'agost de 1936 a Sant Carles i Santa Eulària i que foren traslladats a la Catedral l'any 1941. És el cas de **TUR CLAPÉS, Antonio**, capellà de l'església de Sant Carles, i **TUR COSTA, Antonio**, pare de l'anterior, enterrats inicialment al Cementiri de Sant Carles; **TUR CLAPÉS, Vicente**, Germà i fill dels anteriors; **TUR RIERA, Juan**, o *Joan den Sendic*, inicialment enterrat al Cementiri des Puig de Missa de Santa Eulària i, finalment, **FERRER COSTA, Mariano**, mort al Bosc de Cases Vegues de'n Pere de'n Cama, a prop de Santa Eulària.

FOSSA DE LA CATEDRAL DE SANTA MARIA (EIVISSA)

FOSSA 1:
Ubicada a l'interior de la Catedral, al peu
de la nau central.

COORDENADES UTM:
X-364435 - Y-430758
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1000

La fossa del Cementiri Vell d'Eivissa.

Les tropes nacionals, comandades pel feixista italià Arconovaldo Bonaccorsi arriben a l'illa d'Eivissa el 20 de setembre de 1936 a bord del *Ciudad de Palma*. Des d'aquest moment les Pitiüses viuran una fortíssima onada repressiva en la qual perdran la vida prop d'un centenar de persones. La repressió franquista a Eivissa respon a la mateixa tàctica que s'aplicarà a tot l'Estat espanyol, caracteritzada per l'obscurantisme i per un control absolut sobre les persones represaliades, tant pel que fa als seus bens, la seva vida, com fins i tot el seu cos després de morts. Hi va haver una clara voluntat d'esborrar el seu rastre: les seves morts no foren comunicades a la família ni se'ls lliurà els seus cossos; en comptes d'això, ens trobem amb el silenci administratiu més absolut respecte a les circumstàncies d'aquestes morts. En aquest sentit és prou significatiu que al Llibre d'Actes del Cementiri d'Eivissa³ corresponent als anys 1936 a 1941, l'última entrada és del 31 de març de 1936 i no en torna a haver-hi fins el 12 de maig de 1941. Resulta per tant, molt difícil trobar informació referent a aquells dies entre el 20 de setembre de 1936 i el 28 de desembre de 1938, data de l'última mort documentada.

Les primeres informacions referents a la repressió provenen del bàndol nacional. El 19 de setembre de 1936 el Comandant Militar de Balears, Antonio Montis, reb instruccions de portar a terme el desembarcament a l'illa d'Eivissa. En el missatge també s'especifica que

“Una de las primeras preocupaciones ha de ser levantar la moral de la población. Se depurarán las responsabilidades por los crímenes cometidos por los comunistas.”

El 20 de setembre, el cap de la columna d'Eivissa envia un missatge a Montis al qual diu:

Comunistas han matado prisioneros inermes; han asesinado mujeres, hombres viejos, niños que indefensos dormían. Saquearon habitaciones y destruyeron la Casa de Dios. Violaron mujeres. España entera y el mundo civilizado lleno de horror claman venganza. ¡¡Viva España!!⁴

Aquests missatges són una veritable declaració de intencions, i les re-

presàlies contra les persones afins a la República no es fan esperar. De seguida s'organitza la cerca de desafectes i comencen les detencions per tota l'illa. La majoria eren portats a la presó d'Eivissa, situada a l'antic convent dels dominics a Dalt Vila, des d'on molts foren traslladats a altres presons. D'altres, en canvi, eren extrets de forma no oficial i portats al Cementiri Vell per a ser executats, en especial en els dies posteriors a l'arribada dels nacionals. La sensació de indefensió i de por es feia extensible també a persones afins al bàndol nacional. Alguns testimonis parlen de persones obligades a senyalar a un veí per por a ser represaliades si no col·laboraven.

La primera mort documentada es produeix el 20 de setembre de 1936. Miquel Tuells Riquer era al port amb Dolores Acebo, familiar seva, contemplant l'arribada del *Ciudad de Palma* al moll d'Eivissa. Quan desembarcaven les tropes algú el va assenyalar diguent “*ese es un segundo Bayo*” i fou immediatament capturat i portat a can Crispolet, a ses Figueretes, on fou afusellat i el seu cos abandonat en un femer.

En els dies següents comencen els assassinats en grup al cementiri d'Eivissa. El 9 d'octubre ABC fa menció de la fugida d'Eivissa de Pedro Ferrer amb sis companys més (segons ABC membres del Frente Popular) que arribaren a Gandia en una llanxa el 27 de setembre. Segons aquest diari, Pedro Ferrer comunicà a les autoritats de València que

El “Ciudad de Palma” desembarcó unos 2.000 hombres; de ellos 300 soldados, y los restantes italianos y falangistas españoles. Al parecer, parte de esta fuerza regresó después a su base de Mallorca. En el puerto hubo una misa de campaña, y a ella acudió, ocupando sitio preferente, el ya célebre conde Rossi, general en jefe de los “camisas negras”.

*Los ocupantes de la isla fusilaron al teniente de Infantería Tuells, a un portero del Ayuntamiento, llamado Pedro Martínez, y a varias personas de izquierda. Todos ellos fueron conducidos al cementerio, donde se les ejecutó.*⁵

A banda de Tuells, l'article d'ABC menciona un porter de l'Ajuntament de Vila anomenat Pedro Martínez. La Vanguardia es farà ressó de la notícia un dia després i, a partir d'aquest moment, no tornam a trobar cap altra menció a la repressió a les Pitiüses en cap diari d'àmbit local ni nacional.

Les primeres execucions al Cementiri Vell de les quals se'n té notícia es produeixen la nit del 22 o 23 de setembre de 1936⁶. La mort accidental d'un dels falangistes que participava en els afussellaments, Augusto Tarrés Llobet, ha permès datar amb precisió el dia en que van tenir lloc, a més de poder-hi relacionar alguns testimonis recollits.

Augusto Tarrés Llobet era un estudiant de 17 anys que va estar empresonat al Castell d'Eivissa juntament amb el seu pare, José Tarrés Palau. Tots dos van sobreviure als afussellaments del 13 de setembre, però José Tarrés va patir greus llesions a la columna vertebral, a causa de les quals ja no va tornar a caminar. Augusto Tarrés, ressentit, va entrar a Falange i va participar en el primer afussellament que va tenir lloc en els dies immediats a l'arribada del comte Rossi. La nit del 22 o 23 de setembre van treure de la presó de Vila alguns homes i els portaren al cementiri per matar-los. Un dels presoners, Miquel Torres Planells va fugir, Augusto Tarrés va córrer darrere d'ell per intentar encalçar-lo, però amb la confusió es va creuar en la línia de tir d'un dels seus companys. Va ingressar a l'hospital d'Eivissa aquella mateixa nit, on va morir. Segons diversos testimonis, entre ells la seva neta, Maria Torres, Miquel Torres es va amagar per Corona, però temps després, anant cap a Santa Gertrudis se li va disparar accidentalment l'arma que portava a la cintura, ferida que li va provocar la mort. Va ser enterrat a Sant Llorenç.

La viatgera suïssa Cécile Elisabeth Houriet, que signava amb el seu dònim de *Cilette Offaire* havia arribat a l'illa en el seu vaixell poc abans del desembarcament de Bayo. En el seu llibre *L'itsmé* parla àmpliament de la seva estança a Eivissa⁷.

Houriet recull el testimoni d'una dona mentre veien passar la processó fúnebre d' Augusto Tarrés. La seva narració és perfectament coherent amb les circumstàncies de la mort d'Augusto Llobet, però presenta certes incoherències respecte a les dades del Registre Civil. La senyora que explica a Houriet les circumstàncies de la mort de Tarrés parla de tretze morts aquella nit, però deixa molt clar que no és el primer afussellament. En canvi, segons el Registre Civil, la nit del 22 de setembre van morir Augusto Tarrés Llobet i Antonio Ribas Bonet, que en teoria seria l'única persona que va ser afussellada aquella nit. Tot i això, als recordatoris que la família d'Augusto Tarrés publicava cada any en el Diario de Ibiza,

“Algú cridà: “Aquí arriben!” I de lluny, vam sentir una lenta marxa funebre. La multitud s’havia redressat i es dirigia en direcció al moll seguint la capçalera de la processó. La vella va fer una mirada ràpida al voltant seu.

- Sap vostè com va morir?

Em va xiuxiuejar ella a cau d’orella.

No, no jo no ho savia. Ja m’ho dirà demà. Però encara hi era a temps. Si jo hagués pogut partir llavors, m’hauria evitat moltes hores d’angoixa terrible.

- Ha estat aquesta nit... al cementeri...

Volia alliberar el meu braç, però la vella s’hi va repenjar.

- Quan els fan cavar la seva pròpia tomba...

La marxa fúnebre s’insinuava, amb la llum de les torxes sobre la multitud que s’agitava. Estava completament fosc. La vella havia agafat la meua mà i la besava de tant en tant. Jo estava cada vegada més incòmoda. Va passar una estona.

- Quan els forats són prou profunds, els tiren així sobre l’esquena. O bé, de costat. Cada nit, compren? són assassinats deu o dotze... Dones també, ja sap. Els que viuen per allà no poden suportar els seus crits. Tots han marxat. Aquesta nit...

Es va aturar perquè algú ens va fer callar. Un capellà va començar a llegir les oracions, i es sentien veus de infants prop de la litúrgia. La processó avançava lentament, de tal forma que la major part del temps la fila feia el pas al mateix lloc. Aquí i allà la gent estava plorant. Vaig agafar el braç de la vella perquè ella romangués en silenci.

- Aquesta nit, eren tretze... n’hi ha hagut un que s’ha revoltat.

Cilette Offaire (Cécile Elisabeth Houriet): L’Ismé

figura el 23 de setembre com a data de la seva mort. La nit del 23 foren assassinats al cementeri Juan Juan Ferrer, Pedro Roig Ferrer, José Torres Ferrer i Juan Tur Sala. El testimoni també menciona l'assassinat de dones, però les úniques dones assassinades de les quals es té constància moriren el 2 d'octubre. És probable que Houriet i la seva confident no estiguin realment el funeral d'Augusto Tarrès, si no els actes en commemoració del difunt que la seva família va organitzar el dia 23 d'octubre.

Entre el 22 de setembre i el 24 de novembre de 1936 es concentren la major part dels assassinats col·lectius que reflecteix el Registre Civil. A partir d'aquest moment, el que es produeix és més aviat un degoteig de morts constant que dura fins el 6 de juny de 1937. En aquest moment s'acaben els afussellaments, a excepció de tres persones assassinades en 1938.

Rafel Tur Costa "Gabrielet" va investigar les circumstàncies de la mort del seu pare, Miquel Tur Roig, el 3 de novembre de 1936, i en va poder fer una reconstrucció força acurada a partir de les declaracions fetes pel conductor del vehicle, un home anomenat Canals, a un amic den Rafel Tur. La narració de Rafel Tur Costa situa una part de la fossa al passadís d'entrada del cementeri. La dona de Miguel Tur Roig, va poder recuperar el cos del seu marit per mediació de l'enterraments, en Balbino; de manera que van poder comprovar la ubicació exacta del cos, que, tal i com ens va confirmar Rafel Tur, estava al passadís d'entrada. Segons el registre Civil, aquella nit també foren assassinats Vicente Antonio Escandell, Juan Colomar Marí i Julio Quilis Altabert.

Altres testimonis recollits també parlen de l'entrada del cementeri com un lloc a on s'hi va enterrar gent, tot i que en alguns casos probablement es tracta de les dues fosses comunes que hi ha als fossars laterals i on s'hi enterrava gent des de 1835. Fins i tot alguns testimonis parlen d'una d'aquestes fosses com el lloc on s'enterraren els tres mariners alemanys morts durant el bombardeig del Deutschland el 25 de maig de 1937: Richard Helmut Shubert, Heinz Holzwarth i Alfred Meyer.

Pel que fa a les zones rurals, alguns dels testimonis recollits ens ajuden a comprendre com es va articular la captura dels opositors al cop d'estat. El cas de les dues dones assassinades pels feixistes, Bárbara García Doreto i Eulalia Marí Torres, van ser retingudes a una casa situada davant can Tirurit, a la carretera de Sant Joan a Sant Miquel, juntament amb altres dones. La nit del 2 d'octubre de 1936 foren separades del grup

L'auto va parar vora la porta de la presó i els seus llums s'apagaren; la plaça restà llòbrega com abans.

El conductor no hagué d'esperar gaire; ni tant sols arribà a baixar del vehicle.

De la presó, en sortiren quatre hòmens; un d'ells anava esposat i va ser obligat a entrar a l'auto d'immediat. Dos d'ells hi entraren, també, i se situaren un a cada costat del conductor.

L'automòbil es posà en marxa; donà una volta redona i el feix de llum dels fars agranà les façanes dels edificis de la plaça; seguí recte alguns metres fins que girà a la cantonada per tal d'iniciar la baixada cap a la Marina. Deixà a mà dreta l'església de Sant Domingo, prengué la primera volta i continuà avançant lentament, a causa del mal estat del paviment d'aquell tram del carrer de sa Carrossa.

L'automòbil continuà avançant pel carrer de ses Farmàcies amb la mateixa lentitud. A causa de la pluja intensa que havia caigut, el carrer havia esdevingut un fangar intransitable. Arribaren a l'altura del quiosc de Vara de Rey i el vehicle s'aturà.

durant el trajecte, es feu un silenci absolut; els ocupants del vehicle no es creuaren una sola paraula en tot el recorregut, que va durar, aproximadament, un quart d'hora. En arribar al cementeri, la foscor de la nit era intensa. En Serrano va demanar a en Canals que dirigís la llum dels fars del vehicle cap a l'interior del cementeri. La porta estava oberta de bat a bat, així que l'escena va quedar perfectament il·luminada.

En Canals va poder veure, amb claredat, com mon pare era conduït pels dos ajudants del botxí cap a l'interior del cementeri; va veure com el col·locaven, tibet, a pocs metres de l'entrada, veié com mon pare aixecava el cap, sense cap bena als ulls, i s'aborronava; va veure com en Serrano li apuntava i li disparava un sol tret a la temple, i el meu pare es desplomava sobre un munt de terra mullada, al costat de la fossa, ferit de mort.”⁶

Rafel Tur Costa “Gabrielet”:

Un al·lot eivissenc a la Guerra Civil.

i baixades al cementeri de Vila, on foren assassinades junt a Diego Ponce de León y González. En aquest cas, sembla que el punt de trobada, abans d'anar al cementeri, fou el quartell general de Falange, a l'avinguda Espanya. Es dona la circumstància que la casa de can Tirurit pertanyia a Juan Marí Marí, Primer Tinent d'Alcalde de l'Ajuntament de Sant Joan i únic supervivent de les 27 persones del municipi de Sant Joan que van ésser afussellades al Castell el 13 de setembre. Aquest fet, com en el cas d'Augusto Tarrés, confirma la versió d'alguns testimonis, en referència a la participació activa d'alguns dels supervivents dels fets del Castell en la identificació i captura de persones a les quals consideraven corresponsables d'aquelles morts.

Alguns dels entrevistats han identificat persones que vigilaven la casa dels fugits a l'espera que compareguessin en busca d'ajuda de la família. Un exemple n'és el cas de Bartolomé Marí Marí i Juan Ramón Roig, morts el 16 de novembre de 1936. Tots dos eren membres del Comitè del Front Popular i del Comitè Revolucionari de Sant Miquel respectivament, i anaven fugits. Segons diversos testimonis, a un dels dos el van agafar vigilant la seva casa, on hi anava algunes nits. Diversos testimonis asseguren que foren morts a Sant Llorenç, però no poden precisar a on. Hi ha notícies que pogueren ser retinguts al polvorí de Sant Llorenç i assassinats allà mateix. És l'única notícia d'una possible fossa fora del Cementiri Vell.

Bartomeu Marí Marí

El Fossar Nou:

El Cementeri Vell d'Eivissa està situat a l'Avinguda Sant Jordi s/n, al barri de ses Figueretes, molt a prop del molí de ses Coves. Va ser inaugurat el 1835 i era una ampliació d'un fossar més antic que hi havia allà mateix. Als anys trenta encara rebia el nom de *Fossar Nou*. Al fons del cementeri hi ha una capella al costat de la qual hi ha un fossar no consagrat, separat del cementeri catòlic per un mur. Antigament el cementeri contava amb dos portes, la principal oberta a l'Avinguda Sant Jordi, i una més petita avui dia tapiada, que donava accés al cementeri no catòlic des de l'exterior.

Les restes òssies de les víctimes es troben a l'interior del Cementeri Vell d'Eivissa, repartides en diversos emplaçaments. Els més importants són, d'una banda, el cementeri no catòlic, al davant de l'antiga porta que comunicava aquest espai directament amb l'exterior. La fossa està indicada amb una gran pedra de forma quadrangular situada al peu de la mateixa. De l'altra, també s'ha pogut confirmar la presència de cossos al sòl del passadís principal d'entrada al cementeri, al davant de les primeres capelles. Es tracta, per tant d'un enterrament primari i de caràcter dispers que conté les restes de les persones assassinades pel règim franquista entre el 20 de setembre de 1936 i el 28 de desembre de 1938. La manca de informació, així com de testimonis que facin referència a aquesta fossa o a les persones que hi ha enterrades, fa molt difícil determinar l'extensió d'aquests dos emplaçaments o si n'existeixen més.

El Cementeri Vell d'Eivissa no ha deixat d'estar en ús des de la seva fundació i de fet, fins a inicis dels anys setanta, era l'únic fossar de la ciutat. A més, ha patit periòdicament obres de millora i remodelacions que tot i que no han canviat substancialment la seva fisonomia, sí han alterat les zones on s'ubica la fossa. A l'espai del cementeri no catòlic es va continuar enterrant cossos fins als anys setanta. Segons alguns testimonis, la necessitat d'espai per aquests enterraments va fer que la fossa fos oberta reiteradament i molts cossos retirats i portats a l'ossera. Pel que fa al passadís principal d'entrada, les obres per millorar l'evacuació d'aigües pluvials, així com l'enrajolament de les zones de pas del cementeri, també haurien alterat els enterraments situats allà, tot i que actualment resulta molt difícil avaluar fins a quin punt.

Tot i que la fossa del Cementeri Vell és l'única de la qual hi ha cla-

ra constància. Són nombrosos els testimonis que parlen de morts fora del cementeri. Segons el Registre Civil, Cosme Juan Serra, Antonio Marí Juan, Antonio Ferrer Noguera, Pedro Ferrer Juan , Juan Colomar Juan i José Roig Roig van morir a Santa Eulàlia i no a Eivissa. Tot i això, els testimonis entrevistats semblen molt segurs que a Santa Eulàlia no es va matar ningú; a excepció d'un home que assegura haver sentit els trets d'un afussellament al Puig de Missa. Els tres primers moriren el 27 d'octubre de 1936, fet que podria donar peu a pensar que efectivament els podrien haver mort a Santa Eulàlia. Però el mateix dia mor Enrique Torres Juan al cementeri de Vila. Sembla més versemblant que morissin tots a Eivissa.

El Registre Civil també situa la mort de Bartomeu Marí Marí a Sant

Enrique Torres Juan

Llorenç. De fet, la família conta que la dona de Bartomeu Marí va anar a Sant Joan dies després que el seu marit fos detingut per veure si esbrinava alguna cosa. Sembla que va veure el seu marit estés al terra de la Plaça de l'església amb nou homes més. Els falangistes no la van deixar acostar-se. La història és una mica confusa i no queda clar si aquests deu homes eren vius o morts. En tot cas al Registre Civil no hi ha rastre de 10 persones mortes a Sant Joan el mateix dia. En canvi, sí sembla versemblant que com en el cas de Bárbara García Doreto i Eulàlia Marí Torres, les persones detingudes entre Sant Miquel, Sant Llorenç, Sant Joan i Sant Vicent

fossin retingudes a una casa per la zona i baixades a la presó d'Eivissa tots junts. Només entre el 30 de setembre i el 22 d'octubre de 1936 són assassinats 9 homes de la banda de Sant Joan i Sant Vicent.

Dels assassinats al cementeri vell, hi ha alguns cossos que van ser recuperats per la família. És el cas de Miquel Tur Roig, les restes del qual es van poder recuperar amb l'ajuda de l'enterramorts, i va ser enterrat a un panteó familiar. El cas d'Enrique Torres Juan és semblant: Balbino, l'enterramorts, va informar els parents d'on es trobava el cos. Als anys vuitanta, amb motiu d'unes obres al Cementeri, la família va ser avisada que la zona on creien que es trobava el cos d'Enrique Torres estava afectada per les obres. S'exhumaren dos cossos. Enrique Torres va ser afussellat el 27 d'octubre de 1936, el mateix dia que Cosme Juan Serra, Antonio Marí Juan, Antonio Ferrer Noguera i Pedro Ferrer Juan, que segons el Registre Civil moriren a Santa Eulària. El fet que aparegués un altre cos amb el d'Enrique reforça la teoria que aquests quatre homes de Santa Eulària moriren, de fet, al Cementeri d'Eivissa.

També s'han recollit testimonis referents a algunes persones que van ser dutes al Cementeri Vell de Vila per ésser assassinades però que es van poder salvar en l'últim moment. El cas més ben documentat és el de Miquel Torres Planells, que va fugir quan l'anaven a matar, la nit del 22 o 23 de setembre de 1936. Es va amagar a unes coves per Santa Agnès juntament amb altres fugits. Un dia, dirigint-se a Santa Gertrudis se li va disparar l'arma que portava a la cintura i es va ferir al ventre. El van portar a l'hospital, al càrrec del metge Alcàntara, i allà va morir. Va ser enterrar a Sant Llorenç i es va declarar la seva mort a la Guàrdia Civil. Tot i això no figurava a la llista de morts per la repressió.

L'altre cas és el de n'Eulàlia *de ca na Bet* (no en tenim el nom complet), que va ser portada al cementeri de Vila juntament amb la seva mare per ésser assassinades, ja que son pare i els seus germans eren republicans. Un dels germans, Joan *de ca na Bet*, que feia el servei militar a la guarnició d'Eivissa, va ser informat del fet i va anar al cementeri per respondre per la seva mare i la seva germana. Les va salvar. Segons dos testimonis recollits, les van portar a l'entrada del cementeri, on ja hi havia una fossa preparada. La data del fet no es coneix.

CRONOLOGIA DE LA REPRESSIÓ

MORTS AL FOSSAR NOU D' EIVISSA	
22/09/1936	RIBAS BONET, Antonio
23/09/1936	JUAN FERRER, Juan
	ROIG FERRER, Pedro
	TUR SALA, Juan
27/09/1936	MARI MARI, Miquel
28/09/1936	ROIG ROIG, José
29/09/1936	BOSCH RINS, Juan
30/09/1936	TORRES MARI, Francisco
? /09/1936	RIPOLL MARI, Vicente
2/09/1936	GARCÍA DORETO, Bárbara
	MARÍ TORRES, Eulàlia
	PONCE DE LEÓN Y GONZÁLEZ, Diego
4/10/1936	JUAN SERRA, Cosme
5/10/1936	ROIG TUELLS, Juan
6/10/1936	MARÍ MARÍ, Juan
9/10/1936	MARÍ JUAN. Bartolomé
	MARÍ MARÍ, José
	TUR TORRES, Miguel
10/10/1936	TUR TORRES, Antonio
16/10/1936	CARDONA RIERA, José
19/10/1936	PINEDA PUGET, Antonio
20/10/1936	MARÍ MARÍ, Antonio
22/10/1936	MARÍ MARÍ, Vicente
	VIDAL RAMÓN, Pedro
27/10/1936	FERRER JUAN, Pedro
	FERRER NOGUERA, Antonio
	MARÍ JUAN, Antonio
	TORRES JUAN, Enrique
28/10/1936	CLAPÉS JUAN, Vicente
29/10/1936	COSTA JUAN, Juan
3/11/1936	ESCANDELL VICENTE, Antonio
	COLOMAR MARÍ, Juan

	QUILIS ALTABERT, Julio
	TUR ROIG, Miguel
6/11/1936	TORRES ESCANDELL, Antonio
8/11/1936	SANCHO CLAPÉS, Juan
9/11/1936	FERRER TORRES, Juan
13/11/1936	COSTA BONET, Rafael
17/11/1936	CASTELLÓ CASTELLÓ, Mariano
18/11/1936	COSTA SERRA, Bartolomé
21/11/1936	MARTÍNEZ GENÍS, Anselmo
24/11/1936	COSTA TUR, Antonio
	JUAN FERRER, Juan
	MONTSERRAT POHENS, Sebastián
25/11/1936	BONED BONED, Juan
12/12/1936	RIERA PRATS, Bartolomé
16/12/1936	RIERA TUR, José
18/12/1936	MARÍ GUASCH, Juan
8/01/1937	CARDONA RAMÓN, Antonio
9/01/1937	TORRE TORRES, José
12/01/1937	SALAS TOMÁS, Gabriel
17/01/1937	ROIG RAMÓN, Mariano
21/01/1937	RAMÓN PRATS, Antonio
25/01/1937	COLOMAR JUAN, Juan
1/02/1937	COLOMAR COLOMAR, Juan
3/02/1937	ROIG TORRES, Mariano
17/02/1937	COSTA TORRES, Francisco
19/02/1937	MARÍ RIBAS, José
13/03/1937	FABREGÀS FARRÉ, Ramón
17/03/1937	TORRES MARÍ, Pedro
21/03/1937	MARÍ CARDONA, Bartolomé
22/03/1937	GUILLEM BONET, Juan
27/03/1937	TORRES MURTERA, Pedro
	TUR MARÍ, Antonio
20/04/1937	COLOM FE, Antonio
11/06/1937	TORRES TORRES, Juan
	TUR TUR, Vicente

26/01/1938	MARÍ MARÍ, Antonio
27/10/1937	MARÍ MARÍ, Juan
MORTS A FIGUERETES	
20/09/1936	TUELLS RIQUER, Miquel
MORTS A SANT LLORENÇ	
16/11/1936	MARÍ MARÍ, Bartolomé
	RAMÓN ROIG, Juan
MORTS A SANT ANTONI	
26/12/1938	SERRA BONET, Jaime

FOSSA DEL FOSSAR NOU (EIVISSA)

FOSSA 1:

Ubicada l'interior del cementiri no catòlic, davant una gran llosa de pedra

FOSSA 2:

Ubicada al corredor central del cementiri.

COORDENADES UTM:

X-362721 - Y-4307317

X-362788 - Y-4307257

ETRS 89 FUS 31

ESCALA: 1:1000

La Colònia Penitenciària de Formentera

Artur Parrón Guasch

Entre finals de 1940 i finals de 1942 les autoritats franquistes establien prop de la Savina una colònia penitenciària militaritzada, depenent de la Presó Provincial de Palma de Mallorca, per la qual cosa el personal depenia directament de la Direcció General de Presons.

No era el primer cop que Formentera acollia presos de caràcter polític. Des del segle XVII existia una llarga tradició de l'illa com a lloc de confinament d'opositors i dissidents de diversitat de tendències. Ara, però, l'establiment d'un camp d'aquestes característiques s'havia d'entendre no solament com un càstig pel presoner –destinat a un lloc àrid, llunyà, mal comunicat i pobre- sinó alhora per Formentera, una illa tradicionalment esquerrana i que durant aquells anys patí una fam sense precedents.

Entre octubre i novembre de 1940 arriben els primers presos, dirigits per l'oficial de presons Angel Llorente Ruiz, que actuarà com a director de la colònia penitenciària fins el seu tancament. Els primers presos, majoritàriament menorquins, són els que construïren ells mateixos els murs que els haurien de tancar i muntaren els barracots –procedents de la guerra del Marroc i, segons testimonis, carregats de xinxes-. A la banda del camp que donava a l'Estany des Peix s'instal·là un filferro per evitar fugides. La colònia penitenciària estava composada per una vintena de barracots, unes oficines i un menjador. Hi havia també tres pous i un dipòsit d'aigua -completament salinitzada- i una sèquia on els presos dipositaven les seves necessitats i que donava directament a l'Estany.

Això causà no pocs brots d'epidèmies, afectant no només els presos sinó també els habitatges que circumden l'Estany.

El padró municipal d'habitants de Formentera de 1940 ens indica que la colònia penitenciària hi havia 444 presoners; curiosament el 75% procedia de les Balears però no hi havia cap formenterer. A comença-

ments de 1941, però, començaren a ingressar a la colònia nous contingents -entre ells una vintena de formenterers-, inclosos molts d'extremenys. Segons els testimonis, aquests arribaven ja en un estat lamentable després d'anys de repressió i un llarguíssim viatge en condicions de penúria; de fet, els extremerys foren el grup majoritari en el conjunt de les defuncions oficials del Campament. També hi foren confinats alguns estrangers, com membres de las Brigades Internacionals o el pacifista alemany Heinz Kraschutski.

Val de l'economat de la colònia penitenciària.

Els presoners hagueren de suportar condicions infrahumanes per sobreviure; a les condicions climatològiques en ocasions extremes del recinte, el menjar que rebien era molt escàs i d'ínfima qualitat. Tots els testimonis de presoners recollits coincideixen en remarcar la fam i les penúries que passaven. De fet, la majoria d'ells assenyalen que la colònia de Formentera fou l'establiment penitenciari de les Balears més dur pel que passaren. A això s'havia de sumar la corrupció del director de la colònia -que malversava el pressupost comprant menjar podrit a Eivissa- i la pròpia situació de carestia absoluta i fam que vivia l'illa durant aquells anys. Els presoners formenterers pogueren aprofitar la proximitat de les seves famílies per combatre la mala alimentació a la colònia -pogueren rebre paquets de menjar i rebre visites- però els presoners peninsulars pràcticament no tenien opcions. De fet, la majoria de les seves famílies desconeixien que eren tancats a Formentera.

La vida quotidiana a l'interior de la colònia transcorria entre les obligacions pròpies d'un pres del franquisme -recompte, cant a la bandera,...- i els esforços per subsistir. Altres activitats eren anar a recollir

llenya o aigua a un pou proper i transportar els morts en un carro fins a la fossa comuna del cementiri municipal.

A l'interior de la colònia s'organitzà una xarxa d'ajuda i solidaritat, de manera especial mitjançant els presos comunistes; es creà una xarxa de repartiment de menjar, d'assistència mèdica i odontològica, d'ensenyament a llegir i escriure... No són pocs els testimonis de presos que varen aprendre a llegir i escriure a la colònia penitenciària de Formente-

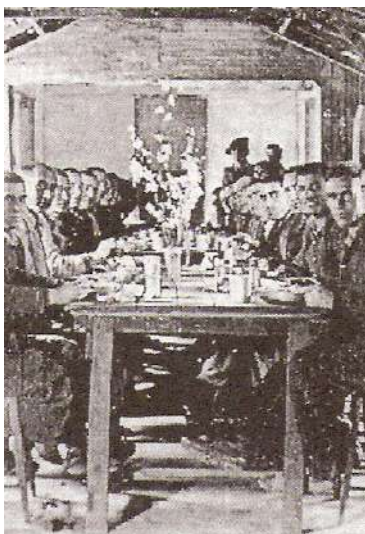

*Colònia Penitenciària
(Arxiu Andreu Manresa)*

ra. De fet, a la colònia penitenciària de Formentera s'organitzà el primer nucli d'oposició al franquisme a Balears al voltant del PCE, impulsat per dirigents presos com Antoni Martínez Juliana i Joan Albertí.

Encara que alguns testimonis parlen d'un nombre força més elevat, el cert és que al registre civil de Formentera trobem cinquanta-vuit noms de presos que moriren a la colònia penitenciària entre abril de 1941 i octubre de 1942. Del que no hi ha cap dubte és de les causes de les defuncions; segons els certificats mèdics la majoria ho foren per caquèxia, avitaminosi, enteritis, enterocolitis i tuberculosi pulmonar. Totes elles infermetats produïdes per una alimentació insuficient i de mala qualitat. Com ja s'ha dit, dues tercers parts del homes que moriren a la colònia penitenciària de Formentera procedia de Badajoz -37 en total- i el 20% de Múrcia -11-. La resta de víctimes procedia d'Alacant -3-, Canàries -2-, Madrid -1-, Barcelona -1-, València -1-, Menorca -1- i Eivissa -1-.

Cap a finals de 1942 el règim franquista va decretar el tancament de la colònia de Formentera. Sembla que l'inici de l'operació Torch per part dels exèrcits aliats a la Segona Guerra Mundial i el desembarcament al nord d'Àfrica feren témer el règim per la mala imatge internacional que es donaria de caure les Illes en poder aliats. Sigui quina sigui la raó, el fet és que cap el novembre de 1942 els presos de la colònia penitenciària de Formentera foren traslladats a diverses presons de València i Catalunya en el vaixell "Torres i Bages".

*Presos a la Colònia Penitenciària
(Arxiu Andreu Manresa)*

La colònia penitenciària fou desmuntada per un grup de presos arribats expressament des de Mallorca i l'espai s'habilità com a campament militar.

Les restes del Campament dels presos foren declarades Bé d'Interès Cultural (BIC) el 30 de setembre de 2002 pel Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Aquesta declaració afectava parcialment un espai de sòl rústic que forma part del Parc Natural de Ses Salines, i en part a petites parcel·les de sòl urbà –un 33% de l'espai BIC-. Els propietaris interposaren un recurs davant els tribunals contra la declaració de BIC i el setembre de 2006 el Jutjat de lo Contenciós Administratiu nº1 del Tribunal de Justícia de Balears anul·là la declaració. Es Campament fou inclòs al Catàleg de Patrimoni Cultural de Formentera com a jaciment arqueològic –JA-114– amb el grau de protecció A –màxima– i l'esmentat Catàleg fou aprovat, juntament amb les Normes Subsidiàries, pel ple del Consell de Formentera el 30 de setembre de 2010. El 29 de novembre de 2013 el ple del Consell incoà novament la declaració de BIC a les restes de la colònia penitenciària de Formentera.

Fotografia aèrea de 1956 en la qual s'aprecien les restes de la Colònia Penitenciària. Escala 1:2500

La fossa de la Colònia Penitenciària

Santiago Colomar Ferrer

La fossa del cementiri municipal de sant Francesc.

Localització:

El cementiri municipal de Sant Francesc, situat a l'illa i terme municipal de Formentera, és molt a prop de l'únic hospital que hi ha a la Pitiüsa menor, als afores del nucli urbà de Sant Francesc. El cementiri de Sant Francesc, de titularitat municipal, es va començar a construir el 1938 (data que figura a l'entrada del recinte) i, segons Joan Marí Cardona, es va inaugurar el 1940.

Tipus de fossa:

La fossa es troba al cementiri municipal de Sant Francesc perquè allí foren traslladats els cossos de 58 presoners que moriren a la colònia penitenciària de la Savina entre 1940 i 1942. Segons el testimoni d'Agustín Padilla, els morts foren enterrats a la primera esplanada que es troba, en línia recta, després d'entrar per la porta d'accés principal. El camp de concentració de Formentera, segons els especialistes, fou un dels centres penitenciaris més durs de les Balears durant la postguerra. El 1940, les autoritats franquistes instal·laren, prop del port de la Savina, una colònia penitenciària que a finals d'aquell any comptava amb 444 presos, d'acord amb les dades que proporciona el Padró Municipal d'Habitants. El camp de concentració de la Savina, segons els testimonis de Heinz Kraschutzki i Antonio Godoy, va arribar a albergar uns 1.500 presoners, encara que potser foren més si tenim en compte la nova documentació que es va trobar fent l'inventari de l'arxiu històric

de l'Ajuntament de Formentera i que fou publicada pel Diario de Ibiza el 27 de maig de 2011. En un dels documents, datat el 18 de maig de 1941, el director de la colònia penitenciària de la Savina, Ángel Llorente, assegurava que aleshores hi havia 962 presos i que en quinze dies se n'esperaven un milenar més. Les difícils condicions de vida a l'interior del penal, agreujades per l'escassetat i la poca qualitat dels aliments, provocaren la mort d'almenys 58 presos, la majoria extremenys, encara que alguns testimonis directes assegurin que la xifra fou superior. A l'hora de consignar la causa de la mort, les autoritats s'esforçaren a fer servir tot tipus d'expressions eufemístiques per amagar que la vertadera causa de les morts era la fam. A finals de 1942, el desembarcament aliat al nord d'Àfrica, en el marc de la Segona Guerra Mundial, va provocar el tancament de la colònia penitenciària i el trasllat dels presoners a altres centres de la Península. Segons Artur Parrón, al camp de concentració de la Savina es va reorganitzar bona part de la infraestructura de l'oposició al franquisme a les Balears, principalment del PCE. En aquest sentit, alguns dels seus primers dirigents de postguerra estigueren empresonats a Formentera.

*Joan Ferrer i Bartomeu Roig
a la Colònia Penitenciària.*

Intervencions fetes entorn de la fossa:

No s'ha fet fins ara cap intervenció oficial en aquesta fossa però la localització de les restes dels 58 presos no hauria de ser massa complicada tenint en compte que el nombre de morts és prou elevat, encara que les successives ampliacions que ha anat experimentat el cementeri podrien haver afectat, d'alguna manera, el primitiu enterrament dels cossos.

Dades de les persones desaparegudes que hi ha dins la fossa:

Al cementeri municipal de Sant Francesc s'hi enterraren les 58 víctimes del camp de concentració de la Savina que foren inscrites al Registre Civil de Formentera, encara que no sabem amb certesa si les restes es troben encara al lloc on originalment s'enterraren o si en algun moment foren traslladades. Així mateix, no podem descartar que el nombre total de víctimes enterrades al cementeri municipal de Sant Francesc fos superior al registrat a la documentació, com han assegurat alguns testimonis de l'època. Potser la xifra de morts va ser, en algun moment, alarmant i les autoritats decidiren no inscriure totes les víctimes perquè no quedàs constància de l'extremada duresa de la colònia penitenciària de la Savina.

Segons les dades del Registre Civil, recollides per José Miguel L. Romero, les persones que en principi es troben enterrades al cementeri municipal de Sant Francesc són les següents:

MORAS CASADO, Pedro. Va néixer a Campanario, Badajoz i era sabater. Estava casat amb Emilia Gallardo. El matrimoni vivia a Don Benito, Badajoz, i tenia dos fills (Andrés i Mariano) i dues filles. El 24 d'abril de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 46 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíac, causa remota de diabetes, i després fou enterrat al cementeri municipal de Sant Francesc.

TOMÁS MARÍ, Antoni. Va néixer el febrer de 1892 a Eivissa, on residia. Era solter i cafeter de professió. Segons el Padró Municipal d'Habitants de 1940, sabia llegir i escriure, i portava quatre mesos a Formentera quan es va fer l'esmentat padró. El 16 de maig de 1941 va

morir al Destacamento Penal quan tenia 49 anys, com a conseqüència d'un colapso, enteritis.

FLORES PÉREZ, Manuel. Va néixer el 8 de febrer de 1883 a Valle de Matamoros, Badajoz, on residia. Era solter i pagès de professió. El 25 de maig de 1941 va morir a la colònia penitenciària quan tenia 58 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíaco.

DONATO MOLL, Gayetano. Va néixer el 20 de gener de 1885 a la localitat menorquina de Ferreries. Segons el Padró Municipal d'Habitants de 1940, estava casat, sabia llegir i escriure, i portava tres mesos a Formentera quan es va fer l'esmentat padró. Era pagès de professió i estava casat amb Antònia Allès, encara que, segons dades aportades per Artur Parrón, en el moment de la seva mort ja era vidu. El 26 de maig de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 56 anys, com a conseqüència d'una enteritis aguda, mal de Pott.

SANTOS CHAMORRO, Félix. Va néixer el 28 d'agost de 1883 a Puebla de la Reina, Badajoz, on residia. Estava casat amb Manuela Villar, tenia quatre fills i era pagès de professió. El 12 de juny de 1941 va morir al Destacamento Penal de la Savina quan tenia 57 anys, com a conseqüència d'una enteritis aguda.

FERNÁNDEZ BRAVO, Enrique. Va néixer el 29 de setembre de 1892 a Don Benito, Badajoz, on residia. Estava casat amb María Vicenta Gallego, tenia dos fills i era jornaler de professió. El 19 de juny de 1941 va morir al Destacamento Penal de la Savina quan tenia 48 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíaco, avitaminosis.

DURÁN ALEJOS, Miguel. Va néixer el 23 de maig de 1898 a Campillo de Llerena, Badajoz, on residia. Estava casat amb Adoración Valenzuela i era pagès de professió. El 19 de juny de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 43 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíaco, avitaminosis.

LECHÓN GARRIDO, Isidro. Va néixer el 30 de gener de 1894 a Palomas, Badajoz, on residia. Estava casat i era pagès de professió. El

21 de juny de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 47 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíac, avitaminosis.

CUMPLIDO VÁZQUEZ, Simón. Va néixer el 24 de novembre de 1909 a Salvatierra, Badajoz, on residia. Estava casat i era pagès de professió. El 22 de juny de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 31 anys, com a conseqüència d'una asistolia, infecció intestinal. Segons l'historiador extremeño Francisco Espinosa, el germà de Simón, Manuel Cumplido Vázquez, de 37 anys i bracer de professió, fou assassinat a Los Santos de Maimona, Badajoz el 7 d'octubre de 1936, a l'inici de la Guerra Civil.

RASERO QUINTERO, Luís. Va néixer el 14 de novembre de 1902 a Fregenal de la Sierra, Badajoz, on residia. Estava casat amb Eduarda Hernández, tenia un fill i era pagès de professió. El 24 de juny de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 38 anys, com a conseqüència d'un colapso cardíac, avitaminosis.

GUIJARRO VILLEGAS, Joaquín. Va néixer el 5 de febrer de 1893 a La Unión, Múrcia, on residia. Estava casat amb Josefa Hernández, tenia cinc fills i era jornalero de professió. El 12 de juliol de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 58 anys, com a conseqüència d'una albuminúria.

TELLO PALMER, Antoni. Va néixer i residia a Relleu, Alacant. Estava casat amb Ángela Ruiseñor i era chófer-mecánico de professió. El 19 de juliol de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 37 anys, com a conseqüència d'una infecció intestinal.

TRIMIÑO GONZÁLEZ, Diego. Va néixer a Azuaga, Badajoz, on residia. Estava casat amb Josefa Vicente Mejía i era pagès de professió. El 9 d'agost de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 32 anys, com a conseqüència d'una infecció intestinal y auremia causa immediata, septicemia.

PALMA GARCÍA, Francisco. Va néixer i residia a San Pedro de Mérida, Badajoz. Estava casat amb Rosario Muñoz, tenia tres fills i era

pagès de professió. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Francisco Palma havia estat vocal del Comitè Antifeixista de la seva localitat natal. Encara que al Registre Civil de Formentera consta que era pagès, segons el seu nét havia estat algutzir de l'Ajuntament de San Pedro i quan va esclatar la Guerra Civil va haver de fugir del poble i refugiar-se a Socuéllamos (Ciudad Real). El 23 d'agost de 1941 va morir a la colònia penitenciària de la Savina quan tenia 62 anys, com a conseqüència d'una avitaminosis, enteritis aguda e insuficiència cardíaca.

GARCÍA TRENADO, Pedro. Va néixer i residia a Puebla de Alcocer, Badajoz. Estava casat amb Manuela Rayo, tenia tres fills i era pagès de professió. El 17 de setembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 43 anys, com a conseqüència d'una asistolia, cardiopatia descompensada.

NAVAS ESTÉVEZ, Amador. Va néixer el 23 de març de 1919 a Peraleda del Zaucejo, Badajoz, on residia (segons dades aportades per Artur Parrón, va néixer a la localitat extremenya de Castuera). Estava casat amb Cristina Muñoz i era pagès de professió. El 23 de setembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 22 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

CANO MORENO, Victoriano. Va néixer el 24 de desembre de 1882 a Granja de Torrehermosa, Badajoz. Estava casat amb Valeriana Expósito, tenia quatre fills i era pagès de professió. El 27 de setembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 58 anys, com a conseqüència d'una caquexia, turberculosis pulmonar.

MATOS PARRA, Manuel. Va néixer el 24 de desembre de 1889 a La Parra, Badajoz, on residia. Estava casat amb Catalina García García, tenia dos fills i era pagès de professió. El 6 d'octubre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 51 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

FERRER MARTÍNEZ, José. Va néixer el 19 de març de 1889 a La Unión, Múrcia, on residia. Estava casat amb Ana María Solís i era jornalero de professió. El 8 d'octubre de 1941 va morir al Destacamento

Penal quan tenia 52 anys, com a conseqüència d'una asistolia, miocarditis crònica.

TEJADOR LEBRATO, José (segons Artur Parrón, José Tejada Lebrato). Va néixer el 1897 a Oliva de la Frontera, Badajoz, on residia. Estava casat amb Natividad Márquez, tenia quatre fills i era llaurador de professió. El 30 de setembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 44 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

José Tejada Lebrato (Arxiu familiar)

BEJARANO GARCÍA, Gabriel. Va néixer el 6 de febrer de 1893 a San Pedro de Mérida, Badajoz, on residia. Era solter i pagès de professió. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Gabriel Bejarano havia estat vocal del Comitè Antifeixista de la seva localitat natal. L'11 d'octubre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 48 anys, com a conseqüència d'un colapso, enteritis.

PLATERO MAESTRE, José. Va néixer el 21 de desembre de 1890 a Usagre, Badajoz, on residia. Estava casat amb Rosario Lena Ortiz, te-

nia quatre fills i era forner de professió. El 12 d'octubre de 1941 va morir a la Colonia Penitenciària quan tenia 50 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

GORDILLO VEGA, Manuel. Va néixer el 8 d'octubre de 1885 a Santa Marta, Badajoz, on residia. Estava casat amb Carmen Escobar, tenia tres fills i era pagès de professió. El 13 d'octubre de 1941 va morir a la Colonia Penitenciària quan tenia 56 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, el germà de Manuel, Demetrio Gordillo Vega, de 41 anys, fou assassinat pels rebels a Santa Marta, Badajoz, el 20 de setembre de 1936. La germana de Manuel i Demetrio, Antonia Gordillo, fou també assassinada, encara que no es coneixen els detalls del crim.

Manuel Gordillo Vega (Arxiu familiar).

SÁNCHEZ CAPILLA, Antonio. Va néixer el 7 de novembre de 1898 a Zarza Capilla, Badajoz, on residia. Estava casat amb Domiciana Sánchez Muñoz, tenia quatre fills i era obrer de professió. El 14 d'octubre de 1941 va morir a la Colonia Penitenciària quan tenia 42 anys, com a conseqüència d'un colapso àlgido, anèmia de Biemer.

DELGADO MACHÍO, Francisco. Va néixer el 8 de novembre de 1890 a Hornachos, Badajoz, on residia. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Francisco Delgado fou caporal de la Guàrdia Municipal d'Hornachos, encara que al Registre Civil de Formentera consta que era pagès de professió. Estava casat (amb María Márquez?) i el 17 d'octubre de 1941 va morir a la Colonia Penitenciària quan tenia 50 anys, com a conseqüència d'una asistolia, miocarditis. La germana de

Francisco, Ana Delgado, de 42 anys i mestressa de casa, fou assassinada el 15 de setembre de 1936, a l'inici de la Guerra Civil.

SAURA MARTÍNEZ, Juan. Va néixer el 2 de febrer de 1888 a Cartagena, Múrcia, on residia. Era vidu i jornal·ler de professió. El 21 d'octubre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària quan tenia 53 anys, com a conseqüència d'un colapso, avitaminosis.

ROCA PÉREZ, Antonio. Va néixer el 10 de desembre de 1912 a Cartagena, Múrcia, on residia. Era solter i jornal·ler de professió. El 25 d'octubre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària de la Savina quan tenia 28 anys, com a conseqüència d'un colapso, enteritis.

ALIDO DIESTRO, Antonio. Va néixer i residia a Santa Marta, Badajoz. Estava casat amb María López, tenia vuit fills i era pagès de professió. El 27 d'octubre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària quan tenia 49 anys, com a conseqüència d'un colapso àlgido y gastroenteritis.

GÓMEZ ROMERO, Genaro. Va néixer el 6 de gener de 1889 a Medellín, Badajoz, on residia. Era solter i pagès de professió. El 31 d'octubre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària quan tenia 52 anys, com a conseqüència d'un colapso, bronquitis e insuficiència mitral.

TORRES MENDOZA, Manuel. Va néixer el 4 de maig de 1892 a la província de Badajoz, on residia. Estava casat amb Manuela Domínguez, tenia dos fills i era fuster de professió. El 4 de novembre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària quan tenia 48 anys, com a conseqüència d'una asistolia, endocarditis [sic].

SÁNCHEZ LOZANO, Francisco. Va néixer el 16 d'octubre de 1893 a Don Benito, Badajoz, on residia. Estava casat amb Juana Flores Torres, tenia cinc fills i era pagès de professió. El 4 de novembre de 1941 va morir a la Colònia Penitenciària quan tenia 57 anys, com a conseqüència d'una enteritis, avitaminosis.

GIL DE CARA, José. Va néixer el 14 de març de 1896 a Portman, Múrcia, on residia (segons Artur Parrón, va néixer a Múrcia i residia a

Portman). Era vidu i de professió era lavador de minerales. El 6 de novembre de 1941 va morir a la Colonia Penitenciaria quan tenia 45 anys, com a conseqüència d'una peritonitis, avitaminosis.

SÁNCHEZ MARTÍNEZ, José. Va néixer el 25 de juny de 1896 a Cartagena i residia a La Unión, ambdós localitats de la província de Múrcia. Era solter i miner de professió. El 8 de novembre de 1941 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 45 anys, com a conseqüència d'una endocarditis, avitaminosis.

CERRO JIMÉNEZ, Santiago. Va néixer el 25 de juliol de 1877 a Orellana la Vieja, Badajoz, on residia. Estava casat amb Isabel Martín Parejo, tenia quatre fills i era llaurador de professió. El 12 de novembre de 1941 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 64 anys, com a conseqüència d'una asistolia, enteroconitis mucomembranosa.

CIUDAD GUTIÉRREZ, Amalio. Va néixer el 22 d'agost de 1894 a Puebla de Alcocer, Badajoz, on residia. Estava casat amb Narcisa Gutiérrez, tenia dos fills i era pagès de professió. El 13 de novembre de 1941 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 47 anys, com a conseqüència d'una asistolia, avitaminosis.

HERNÁNDEZ LLANES, Francisco. Va néixer el 16 d'abril de 1888 a Malcocinado i residia a Berlanga, ambdós localitats de la província de Badajoz. Estava casat amb Antonia María, tenia cinc fills i era pagès de professió. El 13 de novembre de 1941 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 53 anys, com a conseqüència d'una caquexia, avitaminosis.

AGUILAR BORRALLO, Lorenzo. Va néixer el 7 de setembre de 1892 a Valencia del Ventoso, Badajoz, i residia a Madrid (segons Artur Parrón, residia al mateix lloc on havia nascut). Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Lorenzo Aguilar va formar part del Comitè Antifeixista de la seva localitat natal. Estava casat amb Francisca García i era llaurador de professió. El 14 de novembre de 1941 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 49 anys, com a conseqüència d'una enteritis, hiponutrición.

GÓMEZ SÁNCHEZ, Juan. Va néixer el 13 de gener de 1901 a Santa Lucía, Múrcia, on residia (Artur Parrón diu que va néixer a Múrcia i vivia a Santa Lucía). Estava casat amb María Hernández, tenia tres fills i era carreter de professió. El 19 de novembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 38 anys, com a conseqüència d'una caquexia, avitaminosis.

PARERA MAGAÑA, Jaume. Va néixer el 21 de febrer de 1906 a Gironella i residia a Berga, ambdós localitats de la província de Barcelona (segons Artur Parrón, va néixer a Barcelona i residia a Gironella o Berga). Estava casat (possiblement amb Marta Roma-Marget), tenia dos fills i era electricista de professió. El 20 de novembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 35 anys, com a conseqüència d'una asistolia, miocarditis crònica.

SANCHEZ TUDELO, Juan Antonio. Va néixer el 31 de desembre de 1898 a Aledo i residia a La Unión, ambdós localitats de la província de Múrcia (segons Artur Parrón, va néixer a Múrcia i residia a la Unión). Estava casat amb Juana Torres i era picapedrer de professió. L'1 de desembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 42 anys, com a conseqüència d'una caquexia, avitaminosis.

FALERO BETANCOURT, Antonio. Va néixer a Lanzarote, Illes Canàries, i residia a Tesequite, localitat de la mateixa illa. Estava casat amb Dolores Betancourt i era llaurador de professió. El 4 de desembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 37 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

NORIEGA CALATRAVA, Manuel. Va néixer l'1 de gener de 1915 a Villanueva de la Serena, Badajoz, on residia. Era solter i escriptor de professió. El 5 de desembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 26 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

SÁNCHEZ DE LAS MULAS, Felipe. Va néixer el 20 d'octubre de 1896 a Madrid, Madrid, on residia. Estava casat amb Juana Martín, tenia

tres fills i era empleado de professió. El 7 de desembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 45 anys, com a conseqüència d'una enteritis, cirrosis hepàtica.

PACHE VIDAL, Florián. Va néixer el 4 de maig de 1894 a Arroyo del Puerco, Càceres, i residia a Albuquerque, Badajoz. Segons Artur Parrón, residia a Albuquerque o a la mateixa localitat natal d'Arroyo del Puerco. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Florián Pache havia format part del Comitè Antifeixista d'Albuquerque. Estava casat amb Juana Sanguino, tenia set fills i era fuster de professió. El 16 de desembre de 1941 va morir al Destacamento Penal quan tenia 47 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

PORO SANTOS, Eduardo (segons Artur Parrón, Eduardo Pozo Santos). Va néixer el 7 d'abril de 1894 a Palomas, Badajoz, on residia. Estava casat amb María Antonia Solís, tenia sis fills i era pagès de professió. El 3 de gener de 1942 va morir al Destacamento Penal quan tenia 48 anys, com a conseqüència d'una enteritis, avitaminosis.

SOLANO VERA, Francisco. Va néixer el 13 de desembre de 1902 a Cartagena i residia a Los Dolores, ambedós localitats de la província de Múrcia (segons Artur Parrón, residia a Cartagena). Estava casat amb Dolores Fernández, tenia sis fills i era ramader de professió. El 6 de gener de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 39 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

LOMBARDO LOMBARDO, Francisco. Va néixer el 21 de febrer de 1887 a Campillo de Llerena, Badajoz, on vivia. Estava casat amb Antonia Murillo, tenia quatre fills i era llaurador de professió. El 24 de març de 1942 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 55 anys, com a conseqüència d'un reblandecimiento cerebral.

PASTOR GARCÍA, Francisco. Va néixer el 9 de maig de 1915 a la província de Múrcia, encara que, per problemes de transcripció, és difícil saber en quina localitat. En aquest sentit, José Miguel L. Romero transcriu El Roval, mentre que Artur Parrón diu que va néixer a la ciutat de Múrcia i que possiblement residia a El Rosal. Era solter i jornalero de pro-

fessió. El 4 d'abril de 1942 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 26 anys, com a conseqüència d'una caquexia, pulmonar [sic].

CORBACHO SÁNCHEZ, José. Va néixer el 20 de gener de 1889 a Valle de Santa Ana i residia a Almendralejo, ambdós localitats de la província de Badajoz (Artur Parrón diu que potser residia al mateix Valle de Santa Ana). Estava casat amb Emiliana Méndez, tenia quatre fills i era pagès de professió. El 24 d'abril de 1942 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 53 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

MORAGRÉS MOLINES, Antoni (segons Artur Parrón, Antoni Moragues Molines). Va néixer el 15 d'agost de 1917 a la província d'Alacant (José Miguel L. Romero transcriu Taberna, mentre que Artur Parrón considera que va néixer a la ciutat d'Alacant i residia a Tàrbena, localitat de la mateixa província). Era solter i pagès de professió. El 21 de maig de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 24 anys, com a conseqüència d'una enterocolitis.

RODRÍGUEZ LAGAR, Isaac. Va néixer el 20 d'octubre de 1896 a la Parra, Badajoz, on residia. Estava casat amb Antonia Rodríguez, tenia sis fills i era bracer de professió. Segons l'historiador extremeny Francisco Espinosa, Isaac Rodríguez va formar part del Comitè Antifeixista de la seva localitat natal. L'1 de juny de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 45 anys, com a conseqüència d'una tuberculosi pulmonar. Nicolás de León Díaz (segons Artur Parrón, Nicolás de León Sánchez). Va néixer el 10 d'agost de 1905 a Santa Cruz de Tenerife, Illes Canàries, i residia, segons transcriu José Miguel L. Romero, a Ovico Viejo (Arico el Viejo?). Era solter i pagès de professió. El 14 de juny de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 36 anys, com a conseqüència d'una tuberculosi pulmonar.

SOSA CERRATO, Manuel (segons Artur Parrón, Manuel Losa Cerrato). Va néixer el 13 de novembre de 1889 a Don Benito, Badajoz, on residia. Estava casat amb Petra Rodríguez, tenia set fills i era paleta de professió. El 27 de juliol de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 52 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

GREGORI TERRES, Josep (segons Artur Parrón, Josep Gregori Terrés). Va néixer a Algemesí, València, on també residia, segons Artur Parrón. Estava casat amb Joaquina Salero i tenia sis fills. El 3 d'agost de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 42 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

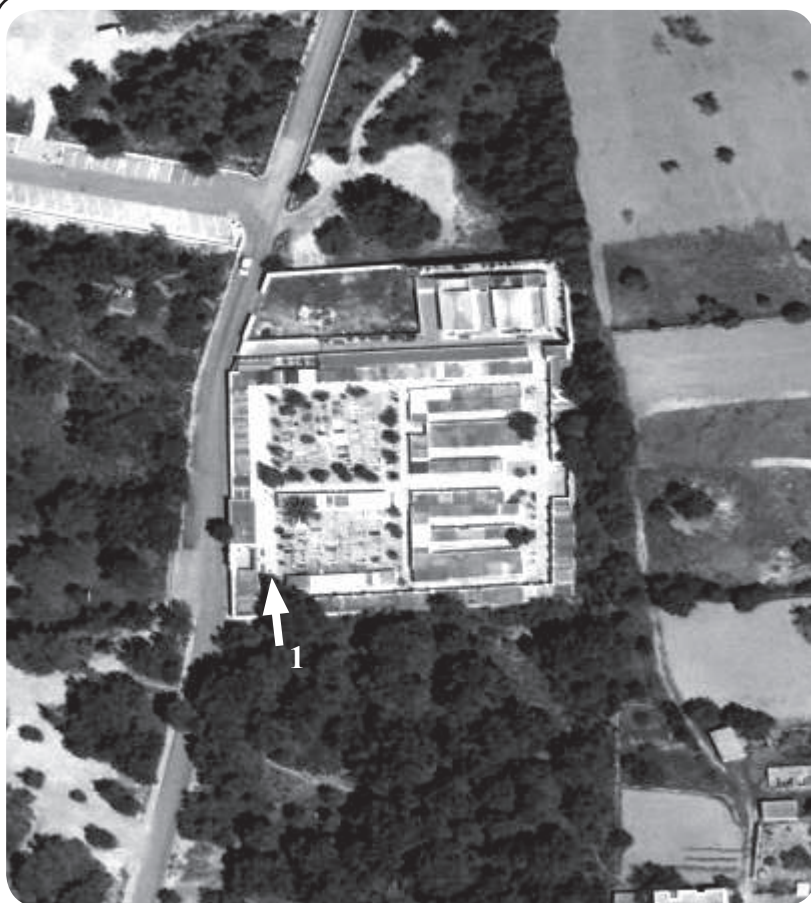
DOMÉNECH MENGUAL, Pere. Va néixer el 7 d'abril de 1908 a la Vall de Gallinera, Alacant, on residia (segons Artur Parrón, va néixer a Alacant i residia a la Vall de Gallinera). Era solter i el 4 d'agost de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 34 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

ROMANO ZAMARRÓN, Cesáreo. Va néixer el 20 d'abril de 1884 a Castilblanco, Badajoz, on residia. Estava casat (amb Demetria Marrufe?), tenia dos fills i era pagès de professió. El 20 d'agost de 1942 va morir a la Prisión Central quan tenia 58 anys, com a conseqüència d'un colapso, enteritis.

MORENO SÁNCHEZ-ARÉVALO, Cipriano. Va néixer a Cabeza del Buey, Badajoz, on també residia, segons Artur Parrón. Estava casat amb Juliana Martín i tenia dos fills. El 15 de setembre de 1942 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 64 anys, com a conseqüència d'una caquexia, tuberculosi pulmonar.

BALANZA MARTÍNEZ, Juan. Va néixer el 24 de setembre de 1893 a Cartagena i residia a La Unión, ambdós localitats de la província de Múrcia. Estava casat amb Feliciano Egea Vera, tenia tres fills i era minero picador de professió. El 9 d'octubre de 1942 va morir a l'Establecimiento Penitenciario quan tenia 49 anys, com a conseqüència d'un càncer estomacal.

**FOSSA DE LA COLÒNIA PENITENCIÀRIA
(FORMENTERA)**

FOSSA 1:
Ubicada a l'interior del Cementeri Nou.

COORDENADES UTM:
X-364028 - Y-4285401
ETRS 89 FUS 31
ESCALA: 1:1000

Víctimes pitiüses del Terror del III Reich

Xicu Lluy Torres

No pot entendre's el drama —individual i també col·lectiu— que visqueren els ciutadans de les Pitiüses i la resta de Balears que foren deportats als camps nazis sense la referència obligada de la Guerra Civil. El seu calvari, ignorat durant dècades, no és fruit de capritxos de l'atzar. Què pintaven vint-i-tres eivissencs i formenterers a Mauthausen i altres centres de reclusió del III Reich? S'ha de dir que l'holocaust illenc representa una conseqüència directa, i espantosa per a les seves víctimes, de l'etapa més trista de la història contemporània del país, el període comprès entre dues dates d'infaust record: el 17/18 de juliol de 1936, quan la major part de l'exèrcit espanyol s'aixeca contra el govern legítim de la Segona República, i l'1 de abril de 1939, dia que posava fi de manera oficial a la conflagració fratricida que havia oposat comunitats autònomes (i nacions) senceres, províncies, comarques, ciutats, barris, pobles, famílies, pares i fills. El conjunt de la població de l'Estat, sense excepcions, fou víctima de la bogeria dels qui trinxaren l'ordre constitucional, i per tant la raó de les urnes, esgrimint discursos messiànics: *Cautivo y desarmado el ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado, deia el famós parte signat pel general Francisco Franco. Havia arribat el moment de la venjança. D'anihilar l'enemic. Per a la major part dels derrotats del gran conflicte bèl·lic de l'Espanya del segle XX arribava l'hora de la ignomínia. Començava el patiment de diverses generacions d'humiliats. Les esperances truncades donarien pas a la foscor de l'oblit.*

Per tant, la tragèdia de les persones que apareixen en aquest informe s'ha d'analitzar sempre des d'un punt de sortida perfectament definit, l'esclat de l'Alzamiento, és a dir, l'enfrontament de dos bàndols, uns dels quals, el franquista, va resultar guanyador absolut, mentre que l'altre, el

republicà, ho va perdre gairebé tot, moltíssimes vides incloses. D'altra forma no té explicació, no s'entén que a llocs com Mauthausen (amb el seu paorós Kommando de Gusen al capdavant), Aurigny, Buchenwald, Dachau i Flossenbürg, entre d'altres, algunes de les peces principals del gegantí puzzle escampat per Europa del sistema repressiu del règim hitlerià, hi pogués haver dotzenes d'homes naturals de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, uns indrets tan allunyats d'Alemanya i Àustria, sense més vincles que les escasses transaccions comercials i turístiques de l'època. Els balears que hi anaren a raure, almenys 71, constitueixen una proporció mínima —per sota de l'1%— dins les xifres atordidores del fenomen de la deportació dels republicans espanyols als escorxadors del Tercer Reich. Parlar de números sempre resulta arriscat. Però, a hores d'ara, pot afirmar-se que devers 10.000 espanyols hi anaren a raure entre 1940 i 1945. I, recordem-ho, 71 procedien del nostre arxipèlag (23 dels quals eren pitiusos).

Així doncs, per arribar a comprendre en tota la seva extensió el drama dels republicans illencs, sobretot esquerrans però també d'altres ideologies, que conegueren la maquinària criminal de l'univers concentracionari nazi hem de retrocedir necessàriament a la fatídica data del 19 de juliol de 1936, quan el general Manuel Goded proclamava l'adhesió de les tropes de les illes, de la majoria dels efectius de l'exèrcit, als instigadors del cop d'Estat contra el govern frontpopulista sorgit de les urnes uns mesos abans. Un intent d'ensorrament ràpid que fracassa i esdevé una guerra fratricida, amb un país dividit en dos bàndols ja irreconciliables. Les illes no es mantingueren al marge d'aquesta cojuntura. De fet, l'esclat del Movimiento Salvador de España no tindrà el mateix desenllaç pertot arreu de la nostra comunitat autònoma. Menorca va restar fidel a la República. En canvi, el domini feixista de Mallorca, Eivissa i Formentera havia resultat «fàcil», per simplificar-ho amb un sol adjectiu, el que esgrimeix l'historiador Josep Massot i Muntaner¹.

La traïció de Manuel Goded, consumada amb el manifest del 19 de juliol de 1936 i el seu posterior trasllat a Barcelona per encapçalar els facciosos d'aquella jurisdicció, palesaria per damunt de qualsevol altre aspecte la manca d'una autèntica oposició popular, sòlida i estructurada, que pogués oferir prou resistència davant els soldats. A les illes —tradicional graner de vots dretans, llevat de Menorca i Formentera— no es donaven ni de bon tros les condicions de, per exemple, Catalunya, molt

preparada i encara més conscienciada de la necessitat d'aguantar: «Els partits republicans i els grups obrers no hi tenien una implantació gaire forta [a Mallorca]», reconeix Massot i Muntaner². Centrant-nos ja en el cas concret de les Pitiüses, el control dels sublevats serà aclaparador fins a l'arribada de l'expedició del capità Bayo. L'ocupació republicana d'Eivissa i Formentera es desenvoluparà del 7 d'agost al 13 de setembre de 1936. El que va succeir durant aquelles poques setmanes és una qüestió encara no prou estudiada, malgrat les valuoses aportacions bibliogràfiques dels últims anys.

Llorenç Cobos Lluy
Deportat a Aurigny, Jersey

Arran dels anomenats «fets del Castell», una terrible matança, va desencadenar-se la gran fugida. Els elements més compromesos amb la causa republicana tocaren el dos cercant la relativa seguretat dels ports llewantins. També escaparen joves que, simplement, temien les represàlies franquistes. A diferència del que va passar a Menorca, quantificar l'èxode pitius constitueix una tasca molt difícil, sobretot per la manca de llistats rigorosos. L'escriptor Mariano Planells afirma que devers cinc-centes famílies marxaren cap a València³. Una altra font, Fernando Bertazioli, que fins i tot va viure en carn pròpia aquella experiència, recorda que el seu pare custodiava un «registro» dels eivissencs que hagueren d'abandonar la seva terra on figuraven aproximadamente “unos doscientos

nombres”⁴. D'altra banda, l'historiador Artur Parrón Guasch creu que, probablement, foren al voltant d'uns dos o tres centenars els qui fugiren de les illes⁵. Avui, fent càlculs gens exagerats, podem establir que la xifra d'eivissencs que, per una raó o l'altra, foteren el camp després del metral·lament dels presos del Castell es situa en torn a les tres-centes persones. Pel que fa als formenterers, estariem referint-nos a una cinquantena de fugitius a bords de petites embarcacions. El vaixell Miguel Pequeño va transportar trenta-dos homes fins a Xàbia (Alacant). Entre ells, hi anaven Josep Riera Mayans i Miquel Costa Yern, dos dels pitiüsos deportats a Mauthausen. Així mateix, uns quants aconseguiren d'arribar a les costes algerines en condicions perilloses, arriscades de debò. El volum dels pitiüsos del primer exili, bàsicament el de setembre de 1936, oscil·la, per tant, entre els tres-cents cinquanta i els quatre-cents individus.

La guerra, emperò, no s'acabaria aleshores. Ans al contrari. Consumada la derrota republicana a Catalunya, el gener de 1939 comença allò que direm el segon exili, que per a alguns tampoc seria el definitiu. Fins a començaments de març, prop de mig milió de persones accediren a França per diversos passos fronterers. Famílies senceres (avis, pares i fills) visqueren unes jornades dramàtiques, esperonades per l'avanç de les tropes franquistes, superant la por i el fred intens. Cercaven la llibertat que, en teoria, haurien de trobar més enllà de les duanes. Això, almenys, és el que la gent creia, volia creure. Dins un context veritablement caòtic, d'ensorrament i ensurts, els fugitius pitiüsos que s'havien instal·lat de forma provisional a València i Barcelona es barrejaren amb els contingents militars derrotats que preparaven la seva sortida d'Espanya. No pocs dels futurs deportats als camps nazis procedeixen d'aquestes unitats de combatents que, a corre-cuita, deixaren el seu país. Avui, i gràcies sobretot al buidat d'arxius francesos fins fa poc tancats al públic⁶, podem determinar unes xifres que s'acostin al màxim a la realitat global. Un estudi pioner dels anys noranta contabilitzava 123 persones, tan les nascudes a Eivissa i Formentera com aquelles vinculades d'una forma o l'altra a les nostres illes. Per exemple, els mestres Emili García Rovira i Francesca Riera Roca eren naturals de Benifaió (València) i Vidreres (Girona), tot i que residien a Eivissa des de 1927. Més endavant, ambdós s'exiliarien, amb els seus fills, al Carib, a la República Dominicana⁷. A l'actualitat hem de parlar de, tirant per baix, dos-cents pitiüsos.

Els atemorits i afamagats nouvinguts d'avall dels Pirineus —consi-

derats rojos perillosos que havien de ser repatriats d'immediat— foren rebuts amb recels per part de les autoritats gal·les, que els distribuïren per diversos centres de refugiats civils (dones i nens) i camps de concentració (per als homes i militars, tot i que també hi varen raure famílies) emplaçats a diversos departaments del país, en especial el Rosselló (Argelès-sur-Mer, Saint-Cyprien, Le Barcarès) i Arieja (Vernet). Unes 15.000 persones van ser enviades a la França colonial (Àfrica del Nord)⁸. Una considerable proporció tornaria a Espanya amb la convicció que, tenint les mans netes de sang, no s'haurien de patir les represàlies del dictador. La història de l'eivissenc Josep Deladio Acario, que fou acusat d'haver estat el comandant militar o delegat polític del Castell⁹, resulta esfereïdora. Aquest home va exiliar-se a França dues vegades. La primera, en l'allau de 1939, i la segona, a l'estiu de 1947.

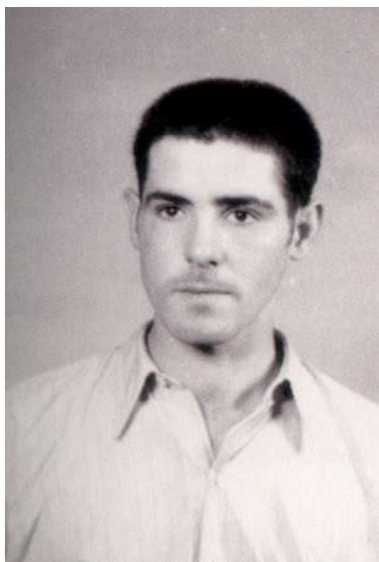
A França, cadascú dels refugiats de les Pitiüses s'enfrontaria a les circumstàncies plantejades per una nova vida plena d'incertesa. Tornar a Espanya¹⁰ o romandre al Rosselló constituïen les úniques opcions per als qui no pogueren exiliar-se a Amèrica, per regla general càrrecs d'importància i dirigents polítics. Poc després d'esclatar la Segona Guerra Mundial, dotzenes de milers de presoners dels camps de concentració engrossiren les files de la Legió Estrangera i els Batallons de Marxa o, allò més habitual, s'enrolaren —quasi per força en moltes ocasions— en les companyies de treballadors estrangers (CTE), unitats militaritzades sota comandament francès¹¹. Se'ls destinarà fonamentalment a la construcció de trinxeres i fortificacions defensives a la Línia Maginot. En caure aquesta superestructura teòricament intimidatòria, la Wehrmacht, l'exèrcit alemany, atraparà els republicans com si fossin conills durant la seva desesperada reculada cap al sud, cap a la França anomenada lliure. De la vergonyosa desfeta de les tropes franceses, de la seva humiliant derrota, sorgiran la majoria dels deportats a Mauthausen. Però no tothom se la va jugar a les CTE. Altres captius van preferir signar un contracte com a pagès per tal de sortir de pressa d'aquells espantosos centres de reclusió sobre la sorra rossellonesa. Serà el cas del formenterer Marià Serra Riera¹², treballador agrícola a la regió de Bazoches-les-Gallerandes¹³.

La invasió de França, a la primavera de 1940, determinarà la sort de la majoria dels deportats. Bartomeu Marí Escandell i Joan Torres Ribas ens contaren en primera persona l'horror de Mauthausen¹⁴. Les autoritats de Berlín i Vichy impulsen mesures per treure tot el profit possible dels

espanyols que no han volgut tornar a Espanya. Es tractava d'aprofitar al màxim el seu esforç en benefici de la maquinària econòmica (bèl·lica, industrial i agrícola) feixista. Les CTE, al servei del govern francès, de 1939 esdeven, a partir de setembre de 1940, quan el país ja havia estat ocupat pels teutons i dividit en dues parts, els Grups o Agrupacions de Treballadors Estrangers (GTE). Atesa la mancança que sofria Alemanya de mà d'obra, el govern titella de Vichy va adreçar milers de republicans espanyols cap al nord per engegar les construccions defensives del mur de l'Atlàntic. Integraven l'Organització TODT, depenent del Ministeri d'Armes i Municions alemany¹⁵. Allí anaren a parar el mallorquí Pasqual Pomar Bellafont i l'eivissenc Llorenç Cobos Lluy. Els dos esclaus foren traslladats al camp nazi d'Aurigny, a les illes anglo-normandes del canal de la Mànega. Així mateix, el febrer de 1943 va crear-se el Servei de Treball Obligatori (STO), que va provocar múltiples desercions entre les deprimides, però no vençudes, files franceses i espanyoles. Aquest serà l'embrió de la Resistència contra els nazis. L'eivissenc Josep Marí Juan i el formenterer Joan Guasch Noguera lluitaren el 1944 a la batalla del Plateau des Glières. Foren capturats, torturats i enviats a varis Kommandos de Flossenbürg.

Ocupada França i destrossat el seu exèrcit, arrenca allò que podríem definir com el tercer exili, el més paorós i que justifica el present informe. Així s'explica que soldats, mariners, pagesos i salinaires de les Pitiüses, homes sense compromís polític llevat d'alguna excepció, acabessin engarjolats en un dels principals camps nazis de la Segona Guerra Mundial, sens dubte el més tràgic per als republicans de l'Estat espanyol. Finalment havien recorregut un llarg camí d'ignomínia, dolor i frustracions, des de la Mediterrània fins a Alemanya i Àustria. El desastre francès afectarà sobretot als republicans allistats a les CTE que van ser aixafades per l'aplanadora de la Wehrmacht el mes de juny de 1940. Unes poques setmanes després, i procedents de l'Stalag VII A de Moosburg, el 6 d'agost arriba a Mauthausen la primera expedició d'espanyols, oblidats per les autoritats franquistes, que els consideraven apàtrides, gent indesitjable, sense drets de cap tipus. A bord del tren, i en unes tristes condicions, perquè viatjaven en vagons de bestiar, anaven Jaume Colomar Juan, Miquel Costa Yern, Josep Riera Mayans i Jaume Roig Mayans, quatre formenterers que moriren al Kommando de Gusen. També els acompanyava l'eivissenc Antoni Ferrer Clavo, que va poder

salvar-se de la carnisseria. Entre aquesta data i la del 16 de setembre de 1944, quan l'eivissenc Antoni Planells Bonet traspassa el llindar de Mauthausen procedent de Dachau, vint-i-tres pitiüsos —els que, fins ara, hem pogut documentar— foren destinats a diferents camps sota control del règim assassí d'Adolf Hitler. De 1940 a 1942, els contingents arribaran des de diversos Stalags, camps de presoners de guerra en trànsit. De la Wehrmacht, responsable de la seva captura, passaran a dependre directament de la Gestapo, res a veure amb les tropes regulars. La deportació dels anys 1943 i 1944, molt menys nombrosa, abastarà principalment als membres de la Resistència, procedents en bona part de la presó francesa de Compiègne. Els nazis els ficaran, sobretot, a Buchewald i Dachau. Mauthausen, situat en un turó sobre el Danubi, a la zona de Linz, i conegut com a «molí d'ossos», és el nom clau dins l'organigrama nazi per als republicans, el seu camp maleït. Obert el 1938, es tracta d'un enorme

*Bartomeu Vallori Andrade
Deportat a Mauthausen*

complex posat al servei de la indústria bèl·lica i també civil alemanya¹⁶ on els espanyols i captius d'altres nacionalitats treballaren en condicions inenarrables, patiren tota mena de torments físics i psicològics i, finalment, en una esgarrifosa proporció, moriren. Hi van funcionar dotzenes de comandos auxiliars de treballs forçats, uns setanta en el moment de

màxima expansió al final de la guerra¹⁷. Va obtenir la classificació de camp de tercera categoria, ideat, doncs, per a presos irrecuperables. Un autèntic escorxador humà. Oferia un tètric aspecte de fortalesa, envoltada de filferrades, d'on escapolar-se semblava impossible. Les SS s'encarregaven de la seva vigilància, augmentant l'angoixa que ja de per sí provocava aquest desolador panorama. Unes 195.000 persones degueren passar per allí, de les quals unes 117.000 ja no se'n sortien¹⁸. La majoria dels historiadors donen per bona la xifra d'uns 7.200 espanyols que conegueren Mauthausen i els seus criminals tentacles¹⁹. La immensa majoria d'ells hi accediren durant els anys 1940 i 1941. Quant al volum de mortalitat, els estudis indiquen que a Mauthausen i els seus annexes hi van caure des de 1940 fins a 1945 entre 4.700 i 4.800 persones, un 65% del global de la deportació²⁰, per mor de la feina a les pedreres i altres destins, l'esgotament, el fred, les tortures i els assassinats arbitraris. Més del 80% s'hi deixaria la pell durant els exercicis de 1941 i 1942, els més durs, els més cruels. Després, la irrupció de presos d'altres països (en especial polonesos i soviètics) alleugeriria una mica la seva desesperada situació. No hi ha constància que cap esclau pitiús anés a parar al castell de Hartheim, on es portaven a terme experiments mèdics²¹. A més de les pedreres de Mauthausen i Gusen, per on quasi tothom hi va haver de tragar roques amb un pes sovint descomunal, bona part dels pitiüsos van ocupar-se en les tasques de fabricació de peces de motors aviació (Kommando de Steyr). A Gusen, a més de l'extracció de granit, la principal activitat, els reclusos també es dedicaven a fabricar armament i a negocis locals (que reportaven beneficis monetaris a les SS). Per aquí van passar, entre gener de 1941 i desembre de 1943, uns 4.800 i escaig espanyols²², dels quals van ser aniquilats, com ja hem vist, uns 3.800, potser 4.000, doncs les xifres sempre ballugen. La gran majoria, per tant.

Dels 71 balears deportats als camps nazis, 23 eren naturals de Menorca i altres 23 de les Pitiüses (17 d'Eivissa i 6 de Formentera). A Mallorca, illa amb moltíssima més població, li corresponen tan sols 25 homes. Això té una senzilla explicació. A les illes menors hi va haver fugida massiva dels elements esquerrans. A bord dels vaixells Devonshire i Carmen Picó pel que fa als menorquins i, durant la setmana compresa entre el 13 i el 20 de setembre de 1936, mitjaçant qualsevol cosa que surés, respecte dels eivissencs i formenterers. A Mallorca, emperò, sota control feixista des del primer instant, aquest èxode envers la Península o Algèria mai no

va produir-se, per a desgràcia de les víctimes de la repressió franquista. Dins el col·lectiu dels devers 10.000 espanyols²³ enviats a Mauthausen, Buchenwald, Dachau i els demés centres d'internament del III Reich²⁴, la proporció del nostre arxipèlag resulta gairebé insignificant: el percentatge no arriba a l'1% del total. S'ha de destacar l'absència de càrrecs polítics i persones rellevants de la Segona República, llevat d'algunes excepcions. Quant a les Pitiüses, tan sols podem consignar un nom, el dirigent socialista i sindicalista Agustí Gutiérrez Serra²⁵.

Exposem a continuació la nòmina completa de la deportació pitiüsa, d'acord a la documentació consultada, fonts de primera mà i les recerques del propi autor²⁶. Començarem pels nascuts a Eivissa. En primer lloc, a Mauthausen anaren a raure Joan Bonet Ribas²⁷, Antoni Bonet Tur, Vicent Cabanillas Ramón, Antoni Ferrer Clavo, els germans Agustí i Just Gutiérrez Serra, Vicent Juan Torres, Bartomeu Marí Escandell, Vicent Ramón Tur, Antoni Roselló Roig, Bartomeu Vallori Andrade (que va ser assignat al Kommando Poschacher)²⁸ i Joan Torres Ribas, l'únic que, en el moment d'escriure aquestes línies, encara és viu²⁹. A Buchenwald, Pere Ferrer. A Flossenbürg, Josep Marí Juan. Sabem de dos casos de maquisards deportats a més d'un camp de concentració nazi durant la Segona Guerra Mundial, una circumstància gens estranya. Són Joan Palerm Planells (Dachau i Mauthausen)³⁰ i Antoni Planells Bonet (també Da-

*Joan Torres Ribas
Deportat a Mauthausen*

chau i Mauthausen)³¹. D'altra banda, l'eivissenc Llorenç Cobos Lluy fou un dels 297 republicans que van ser traslladats el 22 de febrer de 1942 al camp d'Aurigny en qualitat de prisionero por medidas de represión³². Pel que fa als formenterers, Jaume Colomar Juan, Miquel Costa Yern, Antoni Planells Guasch, Josep Riera Mayans i Jaume Roig Mayans van morir al Kommando de Gusen, d'atziac record, mentre que Joan Guasch Noguera va anar a Flossenbürg, seguint la mateixa trajectòria que el seu amic i company de vicissituds Josep Marí Juan, ambdós integrants de la Resistència i herois condecorats pel govern francès. Per últim, convé recordar que a Eivissa resideix l'alemany Siegfried Meir, empresonat a Auschwitz i Mauthausen³³.

A tall de resum, dels 23 deportats pitiüsos, van morir set persones, cinc de Formentera i dos d'Eivissa, menys del 30% (un percentatge baix en relació al 65% del total dels espanyols). Tots ells van caure a Mauthausen, bé al camp central o bé en alguna de les seves instal·lacions annexes. Els formenterers deixaren la vida al Kommando de Gusen, probablement treballant les pedres de granit, igual que Joan Bonet Ribas. El decés d'Antoni Roselló Roig, l'altre eivissenc, va tenir lloc al Kommando de Steyr. Abandonats pel dictador Francisco Franco, van col·laborar, de manera forçada, en la maquinària econòmica (bèl·lica i industrial) hitleriana. El seu sacrifici, el seu vessament de sang, ens ha de servir a les actuals i properes generacions de lliçó d'història que mai no hauríem d'oblidar. Una lliçó de dignitat.

Relació dels deportats pitiüsos morts als camps nazis:

BONET RIBAS, Joan [Eivissa, 6 de novembre de 1899 — Gusen, 21 de juny de 1941]. Residia a Maó, amb la seva germana Maria. Va arribar a Mauthausen el 27 de gener de 1941 procedent de l'Stalag XI B de Fallingbomel. Portarà la matrícula 6.250. Fou traslladat al Kommando de Gusen el 8 d'abril de 1941, on li assignaren el número 11.962.

COLOMAR JUAN, Jaume³⁴, de can Vicent Savines³⁵ [Formentera, 5 de febrer de 1912 — 10 de gener de 1942, Gusen³⁶]. Mariner enrolat en un vaixell de cabotatge sota bandera republicana que seria capturat pels alemanys i portat després a França. Va arribar a Mauthausen el 6 d'agost de 1940 procedent de l'Stalag VII A de Moosburg. Portaria la matrícula

3.509. Fou traslladat a Gusen el 17 de febrer de 1941. En aquest terrible Kommando li imposaren el número 10.271. Deixava com testamentari el seu pare, Vicent Colomar Escandell.

COSTA YERN, Miquel³⁷, de can Miquel Coques [Formentera, 17 de gener de 1914 — Gusen, 15 de desembre de 1941]. Fou un dels 31 formenterers que va aconseguir fugir de l'illa el setembre de 1936 a bord del vaixell Miguel Pequeño³⁸. Va arribar a Mauthausen el 6 d'agost de 1940 procedent de l'Stalag VII A de Moosburg. Matrícula 3.451. Seria traslladat a Gusen el 17 de febrer de 1941. Hi va portar el número 10.275. Deixava com testamentari el seu pare, Miquel Costa Bonet.

PLANELLS GUASCH, Antoni³⁹, de can Toni Marc [Formentera, 7 d'abril de 1913 — Gusen, 16 de novembre de 1941]. Va arribar a Mauthausen el 13 de desembre de 1940, procedent de l'Stalag V D d'Estrasburg. Durà la matrícula 5.143. El traslladaren al Kommando de Gusen el 24 de gener de 1941, on va portar el número identificatiu 9.580. Estava casat amb María Romera Sánchez, veïna de Cartagena (Múrcia).

RIERA MAYANS, Josep, 'Pep de can Toni Martí' [Formentera, 25 d'agost de 1914 — Gusen, 30 de novembre de 1941]. Fou un dels 31 formenterers, majoritàriament de tendència anarquista, que va aconseguir fugir de l'illa el setembre de 1936 a bord del vaixell Miguel Pequeño⁴⁰. Va arribar a Mauthausen el 6 d'agost de 1940, al primer dels grans combois de republicans espanyols, procedent de l'Stalag VII A de Moosburg. Matrícula 3.506. Traslladat a Gusen el 17 de febrer de 1941, hi portaria el número 10.273.

ROIG MAYANS, Jaume⁴¹, de can Vicent Corda de la Mola [Formentera, 25 de juliol de 1912 — Gusen, 29 de juliol de 1941]. Era mariner. Va arribar a Mauthausen el 6 d'agost de 1940, procedent de l'Stalag VII A de Moosburg. Matrícula 3.502. Traslladat al Kommando de Gusen el 17 de febrer de 1941, on va portar el número 10.050.

ROSELLÓ ROIG, Antoni⁴² [Eivissa, 19 de setembre de 1901 — Kommando de Steyr⁴³, 21 d'abril de 1942]. En esclatar la Guerra Civil es trobava a Sant Adrià de Besòs (Barcelona), on havia emigrat la seva

família. Treballava a una fàbrica de productes químics anglesa, La Productora del Borox, situada a Badalona, molt prop del seu domicili, i els caps de setmana incrementava els seus ingressos fent de cuiner i cambrer a la fonda El Túnel, devora l'estació del tren de Sant Adrià, establiment ja desaparegut. Fou membre de la 119 Brigada Mixta del general Ricardo Sanz García, constituïda fonamentalment per anarquistes, que va lluitar al front de l'Ebre. Passada la frontera, seria internat en el camp del Vernet (Arieja)⁴⁴. Va arribar a Mauthausen el 26 d'abril de 1941, procedent de l'Stalag XI A d'Altengrabow (Magdeburg). Portaria el número de matrícula 3.396. Després fou destinat a Steyr, on va morir.

*Agustín Gutiérrez Serra.
Deportat a Mauthausen*

Les dones i la Guerra Civil

Francisca Riera Escandell

Les dones republicanes.

Els anys de la 2ª República significaren un gran avenç per a les dones en l'àmbit polític, laboral i d'educació. En l'àmbit polític, a la fi la Constitució republicana de 1931 reconeixeria, gràcies a l'esforç de feministes com Clara Campoamor, el sufragi universal femení. Aquest dret de vot de les dones podria ser exercit per primera vegada en les eleccions de 1933. En l'àmbit laboral, es també en aquests anys quan, amb l'auge del sindicalisme, les dones s'incorporen a la lluita per millorar les seves condicions laborals, que a més son encara més ínfimes que les dels homes, amb divisió sexual del treball, sous molt més baixos que els homes, i condicions precàries.

Quant a l'educació, si la taxa d'analfabetisme espanyola era elevada, més ho era la de les Illes Balears, més la de les dones que la dels homes i més la de les zones rurals que la de les urbanes. La política educativa de la República, encaminada a eradicar aquest analfabetisme en la població amb la creació d'escoles públiques, donarà els seus fruits. La taxa d'analfabetisme femení, que el 1931 arribava al 58'2%, el 1936 havia baixat fins al 39'4%.

Dones eivissenques en la política:

En aquesta conjuntura, trobam a Eivissa les primeres dones dins el món de la política. Emilia Noya i Casanovas, mestra catalana (Palamós 1899) que arribà a Eivissa al 1923, on impartí classes prop de cinquanta anys, fou la primera dona regidora d'un ajuntament (el de Vila) de les Balears, el 1928. D'ideologia conservadora, fou molt activa per aconse-

guir la creació de l'escola Graduada de Vila.

Maria Marí Guasch, de Can Savi de Sant Llorenç (1909-2001), participà en la campanya política de les eleccions de febrer de 1936, que donaren el poder al Front Popular. Sabem que almenys el 16 de febrer de 1936 participà a un míting celebrat a la botiga d'en Vidalet (conegut esquerrà) al seu poble, Sant Llorenç. Segons Fanny Tur militava, junt al seu home, Josep Serra Guasch, en el partit de Manuel Azaña. En el seu míting parlà sobre educació i, principalment, sobre els drets de les dones i de la seva situació, sobretot al mon rural.

Eulària Marí Torres, de Cas Avençs de Sant Joan, va fer mítings polítics abans de l'esclat de la guerra. Seria una de les dues dones víctimes de la repressió nacional a Eivissa. Per la Causa General de les Pitiüses sabem també de l'actuació de dues eivissenques més: Catalina Boned Escandell, Rimbaus, que era considerada per les autoritats feixistes com d'ideologia esquerrana avançada, i de la qual es diu que fou secretària de la delegació frontpopulista, encarregada de la depuració dels funcionaris no afectes a la república; i Maria Ripoll Riera, Beia, que segons els instructors de la causa s'havia expressat públicament contra el Movimiento Nacional. També són anomenades la mestra Francisca Riera Roca, i les sindicalistes Margalida Roig i J. Bonet.

Dones eivissenques sindicalistes:

El sindicalisme femení a Eivissa necessàriament l'hem de vincular amb l'única indústria de l'illa, gairebé, que contractava a dones: la fàbrica de calcetins de Can Ventosa, propietat de l'empresa Calcetería Hispànica SA. La fàbrica tèxtil de Can Ventosa obrí el 27 d'abril de 1925 i estigué en funcionament 31 anys, fins el 1956. Francisca Clapés Ferrer hi treballà prop de 27 anys i fins al seu tancament, per tant començaria a treballar-hi cap al 1929 o 1930, quan només tenia uns 13 o 14 anys. En una entrevista explicava que moltes altres al·lotes de la seva edat també treballaven a la fàbrica. Treballava de muntadora, muntant les agulles a les màquines junt a les companyes Juanita Barda, que també era muntadora, i Catalina Beia, que era l'encarregada de les màquines del seu sector. Ens diu que en els primers anys, quan encara el director de la fàbrica Don Federico (després ho seria Manuel Busom Carreras fins al seu tancament), guanyava un duro a la setmana. Quan més endavant pas-

saren a pagar a escarada (per les dotzenes de peces finalitzades) Francisca va passar a guanyar cinc duros per setmana. A ella aquest sistema de pagament li agradava més perquè li permetia guanyar més diners. A part del mecànic (el director) hi havia la mestra que revisava l'acabat de les peces. Els homes que treballaven a la fàbrica, que eren franca minoria, s'encarregaven del manteniment de les màquines, mentre que les dones realitzaven la feina tèxtil pròpiament dita.

A partir de juny de 1936, coneixem els conflictes laborals existents a la fàbrica de Can Ventosa gràcies als articles publicats a la revista mallorquina Foch y Fum. Aquests conflictes provocaren la creació d'un sindicat de les treballadores de la fàbrica, la Unió Obrera Femenina, i la declaració d'una vaga pocs dies abans de que es proclamés l'aixecament militar. Es transcriuen a continuació les notícies referents a les treballadores de Can Ventosa aparegudes a Foch y Fum.

Número de 5 de juny de 1936:

ABUSO.- La famosa fábrica de calcetines de esta localidad de cada día hace resaltar más el despotismo y remarcar más el sabotaje a las obreras. Un pretexto indudoso mantiene el silencio sobre el repudiado nombre de una avería, la cual dura semanas, meses y, aún no se sabe cuánto tiempo tardará en arreglarse. Un hombre actúa tal como le exige su conducta de encargado. Nadie cree que se trate de una avería, prueba es de venganza contra unos seres débiles que en nada han podido ofenderle, ni han exagerado absolutamente en nada; pero los lacayos hipócritas, serviles indecentes y fieles al usurero y explotador, gozan de ver el sufrimiento constante de los explotados, burlándoles vilmente en la forma mas canallesca que nunca. El proletariado habrá llegado a soñar. Contemplando el movimiento se afirma que la juventud adopta medidas enérgicas contra el proceder cruel de hambre, miseria y explotación; placer del capital mal adquirido por estos capitalistas que no pueden pagar el perjuicio que han ocasionado, aunque tuviesen cien vidas no podrían responder por sus fechorías. Las jóvenes obreras hablan con mucha razón, espropiar la fábrica; que funcione o destruirla... Hay que acabar con la risa feroz y burlona del caciquismo empedernido, siempre ha violado las leyes abusando descaradamente del trabajador. Sed enérgicas y decididas, exigid los derechos de vuestra vida. No dejéis que os

traten con engaños. (continuará)

Número de 12 de juny de 1936:

ABUSO.- En la fábrica de calcetines se continua abusando de las operarias engañándolas, por lo menos ellos lo crean, hemos sabido que el despótico encargado quiere ocupar en la mencionada fábrica a 12 obreras éstas se han negado y piden el reintegro de todas las que antes allí trabajaban y fueron despedidas por haber una avería de estas descaradas que los señores imbéciles suelen emplear para sitiar la miseria a un número considerable de obreras, cuyo pretexto es de destruir una organización de explotadas, estas saben que hace 7 años en Manlleu (Cataluña) las operarias que hacían igual trabajo por el mismo propietario ganaban el doble de lo que estas perciben y aun quieren perjudicarlas mas, ya emplean amenazas propias de gentuza..., ante tal hecho se indignan en general los explotados en diversos trabajos y se interesan por ayudarles contra la explotación y el sabotaje. Defendamos la Unión Obrera Femenina.

Número de 19 de juny de 1936:

UNIDAD SINDICAL.- Una sociedad recién nacida U.O.F. se dirigió al Comité Gestor, de enlace entre las diversas entidades obreras pidiendo sean en conjunto todos los explotados los que dirigen la protesta más seria y productiva posible por los hechos canallescos desarrollados en la Fábrica de calcetines. Cuya opinión fue contestada conforme el deseo de los derechos a la vida y el respeto a los humildes, es justo, y los presentes de conformidad prometieron hacer todo cuanto estuviere a su alcance en defensa de nuestros explotados, merecedores de todo aplauso por su heroica dignidad.

Número de 26 de juny de 1936:

SINDICAL.- La Unión Obrera Femenina se reintegró al trabajo en su totalidad. Su actuación ante las maniobras encanalladas de la empresa es digna de aplauso. La forma en que han sabido defenderse es admirable, si han deseado 12 se han negado y si eran más igualmente,

hasta ser todas no han ido; así es como la sociedad ha obtenido el primer beneficio social. Estas obreras ante todo su valor y su solidaridad es un ejemplo hasta para entidades viejas por su existencia. Porque no hubiese esquirolas había ante la fábrica vigilancia.

Número de 3 de juliol de 1936:

SINDICAL.- La Unión Obrera Femenina en su avance social casi como orgullo, se levanta ávida y deseosa de poner freno al atropello que hasta hoy habían vivido. Ya no temen ni al estúpido ni al imbécil que les amenace, levántanse con arrogancias y lucharan como las más acostumbradas entidades, todos unidos contra la explotación, contra arrivistas de nuestro trabajo. Aboguemos por el Frente Único.

Als números de 10 y 17 de juliol ja no trobem referències a la UOF. Després de l'aixecament militar la revista Foch y Fum desapareixerà per sempre.

Dins la Unió Obrera Femenina s'englobaren la majoria de treballado-

Margalida Roig Colomar amb el seu marit Josep Bonet.

res de la fàbrica, de diferents tendències ideològiques. Margalida Roig, segons els estudis de Fanny Tur, en seria la presidenta en algun moment, vinculada al sindicat socialista UGT. Però sabem d'altres treballadores que estaven vinculades a l'anarcosindicalisme, com Maria Costa, de la qual ja el 7 de gener de 1935 trobam un article al Cultura Obrera, l'òrgan de la CNT a Balears, en el qual propugna la llibertat de drets entre homes i dones en tots els àmbits de la vida: Desde Ibiza, por la compañera C.M.

Cultura Obrera

CHISPAS

A la compañera C.M., arquetipo de la mujer rebelde

Al hablar de la Mujer, no me refiero a su ejemplar degenerado y frívolo; quierro, al contrario, hablaros de la que vive a nuestro lado, y que, como nosotros, es apresada por el monstruoso engranaje social, que en la actualidad escribe con su sangre y sus lágrimas, la historia de nuestro tiempo; de la mujer que espera, que ama, que odia y que lucha, como nosotros luchamos, esperamos, amamos y odiamos.

Si la suerte del hombre en nuestra sociedad es poco envidiable, la de la mujer es más lamentable aún: colocada en estado de inferioridad por su debilidad fisiológica, por el absurdo predominio del hombre, que se afirma en la Ley, por las costumbres y por la opinión, se ha visto gradualmente despojada la mujer de toda libertad e independencia, y condenada a una servidumbre aplastante.

Y por su naturaleza mística, soñadora, sentimental, es la presa fatal de todas las religiones; sufre, además, esa vergüenza, esa plaga social que se llama prostitución.

Soy ardiente feminista, con todas las mujeres que comprenden que, víctimas entre las víctimas, esclavas entre las esclavas, tienen no sólo el derecho, sino el deber, de no sufrir más tiempo las dominaciones que las subyugan. En el taller, la mujer debe aportar, al mismo tiempo que su trabajo, su energía y su dignidad.

Es preciso que defienda su independencia; que no soporte, lo mismo que el

hombre, las disminuciones de salarios; es preciso que exija la práctica de esta divisa, que no es más que el reconocimiento de una cosa justa: "A trabajo igual, igual salario".

Si el hombre encontrase en vosotras la compañera, la asociada, la hermana de lucha y de combate; si se sintiese, no desanimado, sino estimulado, fortificado por vosotras; si cuando sostiene una lucha difícil supiese que estáis, no contra él, sino con él, ¡qué fuerza le daríais!

Obrar así es vuestro deber; si queréis la elevación de la mujer, si queréis que se convierta en un ser digno, altivo e independiente, ¡garantizad también la altivez y la independencia de vuestro compañero, del padre de vuestros hijos!

La mujer debe ingresar en el Sindicato; tiene el deber de formar parte de su sindicato, y el deber se asocia aquí al interés.

Hombres y mujeres, agrupados en el seno de la misma corporación, unidos en la misma Confederación Nacional del Trabajo, militen juntos para obtener, en tanto es realizada la liberación total del trabajo, condiciones mejores y más dignas.

Y además, todos los días, en todos los momentos, la que quiera ser luchadora, la que tiene interés en su emancipación, esa militante tiene, en todos los momentos, actos que realizar en conformidad con sus propias convicciones.

Gràcies a Vicent Serra i Ferrer i a la informació donada per Nito Palerm Vich a Neus Escandell, sabem que C.M. era el pseudònim de Maria Costa. Al número de Cultura Obrera del 14 de febrer següent, Angel Palerm li dedicarà un article a Maria Costa, Chispazos. A la companyera C.M., arquetipo de la mujer rebelde. A l'article, firmat baix el pseudònim Angelo, Palerm anima a les dones a unir-se a la lluita sindical.

L'afiliació a la UOF, als mesos anteriors a l'esclat de la guerra, fou obligatòria per a poder ser cridada a la feina. Francisca Clapés recorda com Margalida Roig, veïna i gran amiga seva, l'ajudava amb els tràmits sindicals. L'afiliació sindical obligatòria no va ser benvinguda per totes les treballadores, per exemple Margalida Seguí, germana del que després seria un important falangista, no va poder treballar en aquesta època per no voler afiliar-se.

Milicianes eivissenques:

Algunes d'aquestes eivissenques compromeses amb la República i amb les idees de canvi i revolució decidiren marxar com a milicianes a defensar els seus ideals contra el feixisme. Gracies a una carta de Vicent Serra Antonio a Angel Palerm Vich, enviada al desembre de 1978, sabem d'almenys tres, una d'elles Maria Costa. Aquesta carta, junt amb altres escrites després de que els dos antics companys recuperin el contacte arrel dels articles publicats a la revista Uc al 1977, son reproduïdes al llibre Per Memòria: vida dels meus pares, de Jean Serra Torres. Vegem l'extracte de la carta que ens posa sobre la pista d'aquestes milicianes:

Preguntas por las chicas de la fábrica. Supongo que recordarás que María Costa y María Ferrer marcharon al frente de Aragón; ésta última se suicidó, según me dijo María Costa, a la que vi por última vez en Valencia el año 37. Al final de la contienda alguien me dijo que había pasado a Francia; su hermana murió en el frente de Aragón. De María Costa no he vuelto a saber nada más; de ella e ignoro si aún vive o no. Muchas otras estuvieron en el Hotel Naranjo (és a dir, la presó de Dalt Vila).

Al diari de la menorquina Sofia Sintès, miliciana de divuit anys que participà en el desembarcament de Mallorca de la Columna de Bayo, re-

produït a la revista Randa, es fa referència a dues milicianes eivissenques que es trobaven a Mallorca.

Del 20 al 23 (d'agost de 1936), Sofia s'adonà que al seu destí -una casa d'estiueig habilitada com a hospital d'urgència- més que ajudada era vigilada per dues al·lotes eivissenques d'una quinzena d'anys -que s'havien escapat de casa seva per unir-se a la columna-".

Maria Costa

Vicent Serra i Ferrer pensa que una d'aquestes milicianes era Maria Costa. Per una informació que ens dóna Francisca Clapés es molt possible que l'altra fos Maria Ferrer.

Quan li preguntem a Francisca Clapés Ferrer per unes al·lotes de la fàbrica de Can Ventosa que marxaren de milicianes, de seguida recorda a na Maria Ferrer Basora, cosina germana seua, que marxà amb la seva amiga, que també es deia Maria (pensem que es tracta de Maria Costa). Ens explica que totes dues anaven cada nit a pintar parets (fer pintades amb consignes anarquistes) i com una tarda es van escapar de ca seva per no tornar més, havien marxat amb els milicians cap el front de Mallorca. El pare de Francisca, que treballava en un motoveler de Matutes, va trobar-la temps després a Barcelona (segurament després de la retirada de Mallorca), li va oferir de retornar a Eivissa amb ells, van quedar que vendria al vaixell abans de l'hora de sortir, però no va anar-hi.

Francisca, junt al seu home, Vicent Cardona, que era milicià, van marxar de l'illa després que fos abandonada pels republicans. Van arribar a València, on Francisca vivia amb el seu sogre i les seves cunyades mentre el seu home era al front. Allí es trobarà amb l'altra Maria (Costa). Costa li contarà a Francisca el suïcidi de Maria Ferrer, sembla que per un desengany amorós, estant al front republicà. L'última notícia que va tenir Francisca de Maria Costa és que marxava cap a França amb altres milicianes, la mateixa notícia que en donava la carta de Vicent Serra Antonio. Segons la informació que ens dona la historiadora Neus Escandell, Maria Costa seria de Can Corda, de Sant Jordi, i passà els darrers anys de la seva vida a Galícia.

Les dones nacionals.

Si les dones eivissenques republicanes saberen fer-se un lloc al costat dels homes en els esdeveniments polítics i militars, les dones afins a la causa nacional també tingueren el seu espai, encara que sempre de manera separada al paper dels homes, ja que la visió que el Movimiento tenia del paper de la dona en la societat era com a subordinada de l'home.

Sabem per la premsa de l'època que existien a Eivissa les organitzacions femenines tant de tradicionalistes, les Margaritas, com de falangistes, la Sección Femenina. A l'abril de 1937 les Margaritas estaven encapçalades per Trinidad Zabala de Castro, mentre que la delegada de la Sección Femenina era Consuelo Montero de Cardona. Els llinatges de les famílies terratinents i militars de Dalt Vila seran habituals entre les membres d'aquestes dues organitzacions.

Les activitats que coneixem d'aquesta primera època son, per a la Secció Femenina, l'obertura d'una subscripció per a socórrer Madrid una vegada alliberat dels republicans i la confecció de camises. Per part de les Margaritas, els serveis a l'Hospital.

El decret d'unificació de tradicionalistes i falangistes també afectarà a les seves organitzacions femenines. El juliol de 1937 veiem al Diario de Ibiza com es celebrà la unificació de Margaritas i Sección Femenina en una mateixa organització. Com va passar amb la unificació de les organitzacions masculines, sembla que a les Margaritas no els agradà massa la seva integració dins la Secció Femenina, ja que veiem a la premsa un comunicat de la nova delegada de la Sección Femenina de Falange, M.

Pereyra, advertint a les antigues Damas Tradicionalistas que s'han de considerar incloses en totes les convocatòries de la Delegació.

Les activitats de les al·lotes de la Secció Femenina eren, entre d'altres, la confecció de roba d'abric per als soldats del front, els torns de guàrdia als menjadors de l' Auxilio Social, i la recaptació dels diners del plato único.

El juliol de 1938 es crea dins la Secció Femenina la Sección de Cultura y Formación de jerarquías, la cual tiene por misión elevar el nivel

Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.

Sección Femenina

Camaradas: El día 13, el Ayuntamiento junto con la Jefatura insular de F.E.T. y de las JONS celebrará solemnes funerales por el alma de los que cayeron heroicamente por Dios y por la Patria, durante la dominación roja de Ibiza. Ni una sola debe faltar a este acto.

Para ello, os presentareis debidamente uniformadas y provistas de un ramo de flores en el local de esta Jefatura a las 10 de la mañana.

Demostrad en esta ocasión que no en balde se sacrificaron nuestras mejores. Haced digna de ellas.

P.D.E. y su R.N.S.

Ibiza 8-9-39

La Jefa Insular

M. Pereyra

¡Salud a Franco!

¡Arriba España!

Diario de Ibiza - 12 Septiembre 1939

cultural y resurgir las antiguas labores de las distintas comarcas españolas. L'ideal de dona franquista era la que es quedava a casa cuidant del marit, i les feines considerades pròpies de les dones eren les relacionades amb la costura. Dins aquest ideal de dona s'emmarca també la campanya anomenada Cruzada pro Austeridad y Modestia, encapçalada per Acció Catòlica, amb eslògans com mujer que te exhibes por la retaguardia, con abuso de pinturas y falta de telas. Piensa que mientras paseas y te luces, otros luchan y mueren por crear una España Nueva, Grande, Pura, Aus-

tera, Cristiana y Auténtica .

Altres organitzacions femenines de l'Espanya Nacional foren la Junta Diocesana de Mujeres Católicas, depenent d'Acció Catòlica i encapçalada per A. Gotarredona; o l'organització Asistencia a Frentes y Hospitales, creada el juliol de 1937 i encarregada de l'enviament de materials i queviures als soldats del front i hospitalitzats. En foren delegades primer Trinidad Zabala de Castro, i Mercedes Fernandez de Roig a partir d'octubre del 37.

Les dones com a víctimes de la guerra i la repressió.

Violència sobre les dones:

Poques són les notícies que hem trobat a la premsa o que ens han donat les fonts orals sobre violacions a dones eivissenques, però hem de pensar que en degueren existir. L'estigma que suposava en aquells anys el ser víctima d'una violació pot ser la causa de que no tinguem més notícies que la lleu referència que ens dona la premsa mallorquina sobre l'etapa roja, on es diu de passada que els milicians cometeren toda clase de crímenes y atrocidades, devastando los templos, saqueando las casas y ultrajando a las mujeres o el testimoni sobrecolridor que ens narra Dolors Serra Torres sobre una al·lota empresonada al Convent d'Eivissa per haver fet vaga, que era sistemàticament violada per un dels carcellers, i que la mateixa família de la víctima va obligar a que es cassessin víctima i agressor.

Aquesta història, avui en dia impensable, ens mostra la situació de debilitat en què vivien les dones dels anys trenta davant aquest tipus d'abusos, on era més important reparar la vergonya d'haver estat ultratjada que no el càstig al violador.

Dones represaliades:

Moltes foren també les dones republicanes que patiren la repressió nacional. Dues foren assassinades el 2 d'octubre de 1936 al cementeri de Vila per falangistes: Eulària Torres Marí i Bàrbara Garcia Doreto. Sembla que aquesta darrera fou afusellada per error, en esser falsament acusada de robar l'emprendada de la Mare de Déu de l'església de Sant

Miquel .

Altres dones eivissenques patiren anys de presó: Maria Marí Guasch, Savi, va estar empresonada prop de quatre anys entre Eivissa i Palma; Catalina Boned Escandell, Rimbaus, fou sentenciada a sis anys i un dia de presó major, commutada després per un any de presó menor. Maria Ripoll Riera, Beia, fou condemnada a vuit anys de presó major (no sabem quants d'anys va complir de la pena). Margalida Roig Colomar, Llogat, fou condemnada a cadena perpètua. Va estar a la presó fins el 1943. En total complí set anys de condemna. Moltes altres foren empresonades a Eivissa, com Francisca Clapés Ferrer, que passà tres nits a la presó del Convent acusada de ser la presidenta del sindicat de Can Ventosa, mentre que Margalida Roig ja estava empresonada a Palma amb el mateix càrrec. Moltes altres foren les que patiren la repressió del rebuig social i la marginació per ser considerades roges.

Bàrbara García Doreto

La premsa Eivissenca a l'època de la Guerra Civil

Francisca Riera Escandell

Prensa eivissenca en el moment de l'aixecament militar:

Els anys de la 2ª República van suposar una època de gran riquesa i varietat d'ideologies, que es plasmaren en la creació de gran nombre de partits polítics, sindicats, associacions, etc. Aquesta riquesa també queda reflectida en la nombrosa quantitat de publicacions periòdiques que veuran la llum a Eivissa en aquest anys. No volem aquí enumerar la premsa eivissenca durant la República (son interessants per aquesta anàlisi el treball de Bartomeu de Roselló, de l'any 1935, Datos para la Historia de la Imprenta y del Periódico en Ibiza, i el més recent de Jose V. Serradilla, Periodismo en Ibiza), només fer constar que en el moment de l'aixecament militar existien a Eivissa quatre publicacions periòdiques que sortien d'una manera estable de les impremtes, dos d'elles, Diario de Ibiza i La Voz de Ibiza, son diàries, encara que els diumenges no hi havia edició, cosa que farà que, en produir-se l'aixecament en dissabte i declarar-se l'Estat de Guerra a Eivissa en diumenge, les primeres notícies de l'inici de la guerra siguin ja de dos dies després, del dilluns 20 de juliol. Un altre era el catòlic Excelsior, que sortia dos cops per setmana i, finalment, el periòdic independent La Defensa, que era setmanal.

La historiadora Neus Escandell, en la seva tesi, malauradament inèdita, sobre els partits polítics i sindicats entre els anys 1931 i 1933, ens explica la filiació d'aquests periòdics. Tots ells serien òrgans d'expressió de les diferents famílies i partits de les dretes eivissenques. Les esquerres de l'illa també editaren diferents periòdics, com el Proa. No obstant això, en juliol del 36 cap d'ells es publicava ja.

Segons Escandell, el Diario de Ibiza havia estat en els anys 20 i fins la proclamació de la 2ª República portant veu del Partit Liberal Històric/

Partit Regionalista de Carles Roman Ferrer, obertament contrari al Bloc Monàrquic Eivissenquista, el partit de Matutes. Amb la desaparició del Partit Liberal Regionalista El Diario de Ibiza passarà a ser el màxim òrgan d'expressió del hereus de Román, que crearan el Partit Social Agrari. Una vegada proclamada la República el Diario passarà a recolzar la nova organització, els social agraris, però es manifestarà de manera més oberta i teòricament no contraria a l'altra organització dretana, el partit de Matutes. No hem d'oblidar la influència d'Isidor Macabich dins aquest diari (potser inclús que en fos el principal redactor). Des de la mort el 1935 de Joan Verdera Mayans, propietari i director del Diario de Ibiza, la propietat la ostentava la seva vídua Luz Ribas i la direcció Antoni Torres Álvarez, del Partit Social Agrari i futur alcalde de la ciutat d'Eivissa. En canvi, de La Voz de Ibiza ens diu Escandell que era el diari de Can Matutes. Sortia de una impremta propietat del mateix Matutes i n'era propietari, fundador i director Enric Fajarnés Ramon. Segons la mateixa autora, La Voz no arribà a agafar el to confessional d'alguns dels sectors de la CEDA, encapçalats a Eivissa per Cèsar Puget. La procedència dels redactors i col·laboradors de La Voz fou bastant variada, però menys que la del Diario de Ibiza. És possible que el màxim inspirador de La Voz fos Bartomeu de Roselló.

En relació a l'Excelsior, fou fundat al 1931 per la Congregació Mariana, baix la batuta del canonge Narcís Tibau, per ser, de nou citant a Escandell, un mitjà d'expressió destinat a difondre el seu ideari religiós. D'aquesta manera Excelsior seria l'arma de combat per excel·lència d'aquells sectors catòlics no disposats a transigir davant la nova situació. Encara que no fou òrgan d'expressió dels socials agraris, era el partit al que més s'atracaven ideològicament, encara que sovint defensaren també als tradicionalistes.

Finalment, del setmanari La Defensa, ens diu la veu de Margalida Torres Planells a la EEIF, que n'era director Antoni Planells Torres i que A pesar que La Defensa s'autoproclama periòdic independent, pren partit pels conservadors i defensa la candidatura de Pere Matutes.

En secundar el Comandant Militar d'Eivissa i Formentera, Rafael García Ledesma, la declaració de l'estat de guerra efectuada pel comandant militar de les Balears Goded, i després d'haver assumit el comandament de l'illa Juli Mestre, ja el dia 20 de juliol, tots aquests periòdics continuaran la seva existència, això si, amb una total censura militar so-

bre els seus continguts, i a causa de l'escassetat general provocada per la interrupció de les comunicacions marítimes, amb algunes reduccions de pàgines per falta de paper.

La censura militar, ben al contrari d'esser subtil i discreta, és ben anunciada a tots els periòdics amb grans lletres i afectà, sobre tot els

LA VOZ DE IBIZA

Año XVI-Nº 3474

Lunes 3 de Agosto de 1936

Precio 15 cts.

España 6 ptas tel.
América 12 ptas tel.
Extranjero 12 Ptas.

FRANQUEO
CONCERTADO

BANDO

Don Manuel Goded Llopis, General Comandante Militar de Baleares.

HAGO SABER:

Art. 1º Queda declarado el estado de Guerra en todo el archipiélago Balear.

Art. 2º Quedan destituidas todas las Comisiones Gestoras de los Ayuntamientos de esta Isla.

Art. 3º Todo el que intente individual o colectivamente poner obstáculos a este movimiento patriótico salvador de España, sea con huelgas u otros medios que dificulten la vida normal de la Isla, así como el que cometa actos de violencia o incite a ellos, contra vidas o haciendas, serán pasados por las armas.

Art. 4º Quedan caducadas todas las licencias de armas, entregándose las mismas en esta Comandancia Militar y puestos de la Guardia Civil en los pueblos, en el plazo de cinco horas, pasado el cual, al que se le encuentre armas se le aplicará la pena citada en el artículo anterior.

Art. 5º Quedan prohibidas todas las reuniones tanto en local cerrado como públicas.

Art. 6º Quedan. -caducados todos los permisos de verano que se disfrutaban en esta Isla por el personal del Ejército, debiendo efectuar su inmediata presentación en esta Comandancia Militar.

Art. 7º Queda movilizado todo el personal del Ejército acogido al artículo XVII (llamados de cuota) a partir de las quintas del año 1931 al 1935 ambos inclusive, debiendo efectuar su presentación en esta Comandancia.

Ibiza, 19 de Julio de 1936

primers dies, a continguts de tots els periòdics, inclús el dretà i catòlic Excélsior. Però sens dubte el mes afectat fou La Voz de Ibiza. El seu número del dia 20 de juliol portarà gairebé la meitat dels seus continguts ratllats per la censura.

Poc a poc, els redactors dels periòdics aniran aprenent el que poden o no publicar, i al cap d'uns dies ja no trobem pràcticament continguts censurats. Els propis periòdics han fet una autocensura prèvia.

Prensa en les setmanes republicanes:

En el moment de l'arribada de les tropes republicanes comandades per Bayo i Uribarry, el dia 8 d'agost de 1936, els quatre periòdics eivissencs es deixaran de publicar, La Voz, La Defensa i Excélsior ja per sempre més. El Diario de Ibiza reapareixerà tres dies després, l'11 d'agost, però essent ja Portavoz del Frente Popular. Durant aquestes setmanes el Diario anirà ple de proclames com ¡Viva la República! ¡Muera el Fascio!, reclams per allistar-se a les milícies, Bans dels caps militars republicans i ordres donades per les noves autoritats del Comitè Revolucionari Antifeixista.

Com el mateix periòdic informa el 15 d'agost, la redacció del Diario de Ibiza estava formada de manera provisional pels camarades Jordi Juan Riquer, que n'era el director -ja havia estat el màxim inspirador del Proa- i els redactors Vicent Ferrer Sorà, Aquil·lí Tur Oliver, Ramon Medina, Joan Antoni i Àngel Palerm Vich, tots ells pesos pesants de l'esquerra eivissenca. Segons continua explicant el mateix periòdic, Este comité de redacción se incautó del DIARIO por mandato del Frente Popular de acuerdo con el jefe del desembarco, Capitán Bayo, en la mañana del día 9 del corriente.

Seran habituals els editorials firmats per Kuntur, pseudònim de Nito Palerm, segons informa Neus Escandell. També son reproduïts articles d'altres periòdics esquerrans, com ara el Solidaridad Obrera. En aquest dies es podran veure també, en alguna proclama o article, les primeres paraules en català al Diario, hem de recordar que els milicians desembarcats provenien de Barcelona i València i que bona part d'ells eren membres d'Estat Català.

El dia 10 de setembre s'informa als subscriptors de La Voz que en pocs dies començaran a servir-li'n el Diario de Ibiza, ja que per acord del

Comitè aquest serà l'únic periòdic que s'ha de publicar a l'illa mentre no es normalitzi la situació.

Amb l'arribada dels milicians anarquistes de la Columna Cultura i Acción, uns el dia 9 de setembre en el Ciudad de Barcelona i altres ja el dia 10 en el Ciudad de Tarragona, aquests prendran el control de l'únic mitja de premsa escrita que quedava i el dia 12 de setembre el Diario de Ibiza passarà a anomenar-se Solidaridad Obrera, òrgan de CNT i publicat per la Columna Cultura y Acción. En serà l'únic número a Eivissa, ja que

C.N.T.**A.I.T.****F.A.I**

Solidaridad Obrera

Órgano de la Confederación Nacional del Trabajo - Ibiza
Publicado por la columna Cultura y Acción

FRANQUEO
CONCERTADO

DIARIO DE IBIZA ha cambiado de apelativo. Desde hoy se apellida SOLIDARIDAD OBRERA, y como antes fue órgano del frente antifascista, pasa a serlo de la Confederación Nacional del Trabajo. No hemos tenido que violentar nuestra ideología. Hemos determinado más nuestro contenido social, al sustituir el nombre genérico de antifascismo por el específico de anarco-sindicalismo. Como portavoz de la Confederación Nacional del Trabajo, servirá este periódico de aglutinante entre las fuerzas obreras copartícipes de nuestra cultura y nuestro sentimiento liberal. Propugnamos, porque lo creemos esencial para el aplastamiento del fascismo, la unión íntima de todos los proletarios. Al decir proletarios no hacemos, como es lógico, distinción entre los obreros manuales y los intelectuales, mientras éstos tengan y sostengan el espíritu de clase, el de rebeldía frente a la opresión. Deseamos, en verdad, que exista la máxima compenetración entre las dos grandes entidades sindicales: C.N.T. y U.G.T. y mucho más anhelamos que en un porvenir próximo tenga efectividad la aspiración más noble del proletariado: la unificación.

Los compañeros de la C.N.T. y la F.A.I., que en la actualidad conviven con nosotros, han luchado y lucharán al lado de las demás organizaciones sindicales y marxistas. Tenemos enfrente un enemigo común: la reacción. Mientras ésta subsista será imperiosa la necesidad de la unión de todos los organismos antifascistas. Camaradas marxistas, compañeros anarco-sindicalistas:

¡Por el triunfo de la democracia pura!
¡Por la liberación del trabajador!
¡Por la libertad!

el dia 13 no surt l'edició per ser diumenge, i els tràgics esdeveniments d'aquest dia, amb el bombardeig italià sobre Vila i la sagnant represàlia amb l'afusellament dels presos del Castell i posterior marxa dels milicians anarquistes, farà que l'illa quedi abandonada i a la seva sort, i sense periòdic.

Prensa sota el domini nacional:

Sembla que la publicació d'un periòdic que fes d'òrgan del nou ordre era una de les prioritats de les tropes nacionals i dels falangistes mallorquins desembarcats a Eivissa el 20 de setembre, perquè només dos dies després, el 22 de setembre de 1936, veia la llum el primer número d'un nou diari eivissenc: Viva España, encara que el primer exemplar que es conserva a l'Hemeroteca de l'Arxiu Històric de Vila es ja de una setmana després, del 29 de setembre.

Per un carta de Carles Roman escrita al juny del 37 sabem que el Viva España neix per la unió de les tres impremtes del Diario, La Voz i La Defensa, decisió que com es pot veure a continuació no va agradar al que després seria director del Diario de Ibiza: Cuando en un capricho que significaba una usurpación, se reunieron en un solo local las tres imprentas y se exigió que los simpáticos nombres de los tres periódicos locales La Voz, La Defensa y Diario desaparecieran para tomar un solo nombre y convertirse en un solo órgano con el título aun subsistente de Viva España, creí -aun sin proclamarlo- que no precisaba la muerte de nombres que tenían muchas raíces, ni en nuestro modesto y honrado vivir, unas exaltaciones de patriotismo que escribían con su pico unas golondrinas que emprendieron pronto su vuelo de retorno.

De les paraules de Roman es desprèn que la decisió fou presa pels caps de l'expedició mallorquina desembarcada i imposada sobre les impremtes que ja havien sofert prèviament la incautació o el tancament per part de les tropes republicanes. Aquest fou l'únic periòdic publicat a l'illa durant prop de sis mesos, fins que el març del 37 reapareixeria de nou el Diario de Ibiza per conviure amb el Viva España ja fins l'acabament de la guerra.

El to exaltat del Diari Viva España, clar portaveu dels ideals falangistes, ens mostra ja el que serà la tònica habitual en la premsa de la guerra i el primer franquisme. Per Serradilla sabem que el diari s'imprimia als

tallers de Vara de Rey, amb la maquinaria del Diario de Ibiza i que el seu fundador i director era Bartomeu de Roselló, no tenint un cos de redacció com a tal, també ens diu que la seva orientació era netament feixista i clau per conscienciar i inculcar les seves idees així com fer triomfar el nacionalsindicalisme (...) s'aprecien a mes reiteratives proclames en lletres de grans caràcters fent crides al poble espanyol, subscrietes per la Delegació de premsa d'Eivissa de FET y de las JONS.

Malauradament, no es conserva tota la seqüència de números d'aquest periòdic, trobant-se a l'Hemeroteca només alguns exemplars solts i que presenten grans llacunes temporals. En els primers mesos de vida del diari, aquest constarà d'un sol full, per passar a tenir-ne dos a partir del primer trimestre del 37.

A partir del 16 de març de 1937, com ja hem apuntat, reapareix el Diario de Ibiza, sembla que era un retorn esperat pels eivissencs i al dia següent el Diario agraiïa així la bona acollida:

MUY AGRADECIDOS: Diario de Ibiza no ha perseguido nunca fines de mercantilismo; es tan sólo un viejo amigo del terruño, que sabía que el terruño le añoraba. Ayer, poniéndonos en contacto de nuevo con nuestro pueblo al salir de la máquina el primer ejemplar del DIARIO, se nos escaparon unas lágrimas de emoción. Y, cuando al poco tiempo de haberse puesto a la venta los ejemplares -habiéndose doblado la tirada- quedaba agotada la edición, no se nos ocurrió decir más que lo que hoy repetimos: Muchas gracias.

En aquest retorn trobam a Carles Roman com a director i Juan Escanellas com a redactor en cap. També trobam entre els redactors a Javier Cerón, cap del Requetè eivissenc, i son habituals els editorials de noms coneguts com Alejandro Llobet, Marià Villangómez o un joveníssim Enrique Fajarnés Cardona. El perfil ideològic del Diario es molt similar al de Viva España -tampoc era possible cap altra opció- i les alabances al règim de Franco, les proclames a favor de l'exèrcit nacional, les consignes de Falange i la clara parcialitat de les notícies seran el pa de cada dia. No obstant, poques setmanes després de la reaparició del Diario, Falange farà un comunicat el 29 de març següent en el que expressarà que ja no intervé en la orientació dels diaris eivissencs, deixant així clar que sí hi intervingué directament en la primera època de publicació del

Viva España:

Falange Española de las JONS. Prensa y propaganda. Jefatura Insular. En nombre de las organizaciones de Falange Española de las JONS de estas islas, se pone en conocimiento de todos los falangistas y pueblo en general, que esta Jefatura, desde la separación de las imprentas que formaban la entidad Gráficas España Nueva editora de Viva España, no interviene ni influye para nada en la redacción y orientación de los periódicos que se publican en la isla, aun viendo con la mayor simpatía los progresos de la Prensa como gran medio moderno de difusión y propaganda ideológicas, al mismo tiempo que de educación ciudadana. Por tanto dicha Jefatura, expresión autorizada, y única de Falange Española de las JONS en lo que se refiera a prensa y propaganda, manifiesta que no tiene órgano oficial ni oficioso en la prensa ibicenca, agradeciendo sin embargo en lo que valen, las demostraciones de falangismo que haga dicha prensa.

Sembla que poc temps després, per motius que no coneixem, Escanellas fou separat de la redacció, potser essent substituït per Isidor Macabich. Al juny del 37, només tres mesos després de la seva reaparició, Carles Roman presenta la seva dimissió a la propietària Luz Ribas en una carta que publicà al Diario, de la que ja em vist algun extracte, i en la que es queixa de la separació d'Escanellas i de la censura de la que es objecte el seu treball:

Es por ello; por hallarme menos acompañado de lo que siempre de-see; y por no avenirme a la diaria sustitución que de mi trabajo y del de mis compañeros hagan unas tijeras que vigilan y me ofrecen sus servicios desde la mesa de Redacción, por lo que presento a V. La renuncia de mi cargo de Director del Diario de Ibiza....

Alexandre Llobet substituirà a Roman en la direcció del periòdic.

Notes

Fossa de la Catedral d'Eivissa

1. Romero, J.M.L (2006): “Els Morts”.Editorial Mediterrània. P. 49.
2. José Ferrer Guasch apareix amb el nom de Juan Ferrer Guasch a la Placa de la Catedral.
3. José Ferrer Marí apareix amb el nom de José Ferrer Guasch a la placa de la Catedral.
4. Ignacio Serra Riera apareix com Ignacio Serra Roig a la Placa de la Catedral.
5. Antonio Marí Marí no apareix a la llista de morts publicada pel Diario de Ibiza ni tampoc a la placa de la Catedral.

Fossa del Cementiri Vell d'Eivissa

1. Citat per José Miguel L. Romero, *Els Morts*, pàgina 88.
2. José Luís Gordillo Courcières: *La columna de Bayo*. Ediciones Dyrsa.
3. Aquest document es troba a l'Arxiu Històric de l'Ajuntament d'Eivissa.
4. Durán, M (1982): 1936 a Mallorca. Vol. 1. Palma.
5. Diario ABC. 9 d'Octubre de 1936. Font: Hemeroteca del Diario ABC.
6. La confussió prové del fet que la data ve fixada per la mort d'Augusto Tarrés Llobet que, segons el Registre Civil va morir el 22 de setembre, però segons la família el 23.
7. Cilette Offaire, L'Isme. La Guilde du Livre, Lausanne, 1940.
8. Tur Costa, R. (2007): Un al·lot eivissenc a la Guerra Civil. Editorial Mediterrània, Eivissa.

Víctimes Pitiüses del terror del III Reich

1. Josep Massot i Muntaner: Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939), pàgina 8.
2. Ibidem.
3. Vegi's l'article "1936-1986: Cincuenta años de la Guerra Civil en las Pitiusas" (Anuario de Ibiza y Formentera. 1986, pàgina 76).
4. Memorias de la guerra y del exilio, pàgina 43. «Este libro [...] vino con nosotros al exilio pero cuando finalmente regresé a Ibiza, en el año 1967, lo quemé. Ahora lamento particularmente haberlo hecho, ya que aquel libro era un fragmento de nuestra historia, de la historia de Ibiza», rememora l'autor.
5. La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera, pàgina 95.
6. Resulta especialment interessant consultar el lloc www.retirada.fr. Per aconseguir informació clara dels refugiats pitiüsos cal tenir en compte que els noms no sempre estaven ben escrits, la qual cosa dificulta moltíssim les investigacions. Un exemple, l'eivissenc Llorenç Cobos Lluy, apareix a les nòmimes del camp de concentració d'Argelès-sur-Mer com "Covas o Covos Lluis, Lorenzo". Igual que trobar una agulla en un paller.
7. Xico Lluy: Visca Cárdenas!. L'exili americà dels republicans pitiüsos, pàgs. 74-80. L'autor d'aquest informe acostuma a emprar la forma "Xico Lluy" quan escriu llibres i "Xicu Lluy" en signar articles de premsa i produir documentals.
8. Daniel Díaz Esculies: Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945), pàgina 206.
9. María José Vidal Torres i José Miguel L. Romero: 437/37. La causa general de les Pitiüses, pàgina 178.
10. A final de 1940 ja només devien quedar a França uns 125.000 espanyols (Marie-Claude Rafaneau-Boj: Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945), pàgina 270). Rosa Toran eleva aquesta xifra fins als 140.000 refugiats en un càlcul relatiu al mes de juny de 1941 (Vida i mort dels republicans als camps nazis, pàgina 93). En qualsevol cas, molt lluny de les 450.000 o 500.000 persones que travessaren la frontera durant el gener i el febrer de 1939.
11. Els primers mesos de 1940 hi havia 70.000 homes a les Companyies

de Treballadors Estrangers, 15.000 a la Legió Estrangera (incloent els Batallons de Marxa) i 40.000 a fàbriques i tallers metal·lúrgics (Daniel Díaz Esculies, op. cit., pàgina 171).

12. SERRA RIERA, Marià 'Blai' [Sant Francesc Xavier, 13 d'octubre de 1887 — Pithiviers, França, 8 de maig de 1942]. Fill de Rogeli Serra i Maria Riera. Mariner, entre altres oficis. Ben jovenet havia emigrat a Amèrica, com tants paisans. Membre d'Aliança Republicana, regidor i alcalde de l'Ajuntament de Formentera (a partir del 17 d'abril de 1931) i diputat regional per les Pitiüses (1933). Estava casat amb Catalina Castelló. Va fugir de l'illa el setembre de 1936 en direcció a Xàbia. Anava a bord del vaixell Miguel Pequeño, juntament amb altres trenta-un (o trenta-dos) formenterers. En poder sortir dels camps de concentració de les platges rosselloneses —Argelès-sur-Mer i probablement també Saint-Cyprien— realitzarà treballs agrícoles a la regió de Bazoches-les-Gallerandes, poble situat al departament de Loiret, entre París i Orleans, una zona tradicionalment de gran producció i comerç de safrà. Morí a l'hospital de l'hospici de Pithiviers, tal com s'assegura a la partida de defunció. Aquesta ciutat va acollir un dels camps de concentració de trànsit de la part de França ocupada pels alemanys, des de la qual van sortir expedicions de jueus envers Auschwitz. El Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i del Comunisme (TERMC) li va incoar sumari, amb data del 29 de gener de 1945, que fou sobreseït el 18 de juny del mateix any en assabentar-se del seu trist final, tot i que la comunicació remesa als familiars per part del consolat francès no aclaria les causes del decés. Dins la lògia Sol Naciente, on va entrar el 14 de maig de 1932, Marià portava el nom simbòlic de 'Víctor Hugo'.

13. És el mateix cas de Josep Cardona Sintes, autor del llibre de memòries *El menorquí de la Beauce. Itinerari d'una integració*, que va treballar al poble d'Artenay, al sud-oest de París.

14. Eivissencs i formenterers als camps nazis, de Xico Lluy, recull les seves impressions de Mauthausen i els Kommandos on treballaren.

15. A final de 1942, uns vint-i-cinc mil espanyols treballaven per a l'Organització TODT. Marie-Claude Rafaneau-Boj, op. cit., pàgina 272.

16. Normalment els camps i els seus annexos es trobaven emplaçats a prop d'importants centres productius i fàbriques. Els deportats constituïen una magnífica mà d'obra, jove, encara forta, i baratíssima, que va ser utilitzada a les grans empreses alemanyes, com ara Flick, Thyssen,

AEG, Siemens i Haniel, entre altres firmes comercials de l'època (Xico Lluç, Eivissencs i formenterers als camps nazis, pàgina 67).

17. Rosa Toran, Vida i mort dels republicans als camps nazis, pàgina 154.

18. Rosa Toran, op. cit., pàgina 162. En concret, es refereix a «116.000 homes i 1.410 dones».

19. Montserrat Roig afirma que foren 7.189 (Els catalans als camps nazis, pàgina 131). Daniel Díaz Esculies apunta la xifra de 7.199. Vegi's Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945), pàgina 191. I Rosa Toran estableix un ventall d'entre 7.189 i 7.288 presoners (op. cit., pàgina 165).

20. Rosa Toran, op. cit., pàgina 167. Per la seva banda, Benito Bermejo i Sandra Checa ofereixen el percentatge aproximat d'un 60%: Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945), pàgina 21.

21. Segons les dades de Montserrat Roig, 3.839 espanyols van morir a Gusen, 477 a Mauthausen i 499 al castell de Hartheim. Sumen, doncs, 4.815 individus. Als altres camps, hi van caure unes 1.200 persones, a les quals s'han d'afegir unes 1.000 víctimes en transports, bombardeigs i presons de la Gestapo (op. cit., pàgina 131).

21. En canvi, quatre menorquins, si més no, hi foren gasejats (Montserrat Roig, op. cit., 525-528).

22. Rosa Toran, op. cit., pàgina 166, citant recerques de Michel Fabreguet.

23. La relació més completa publicada fins ara conté més de 8.700 noms (Benito Bermejo i Sandra Checa, op. cit., pàgina 21). A més, s'adjunten unes 400 persones sense un destí final determinat. Però estem en condicions d'assegurar que aquest número s'ha quedat bastant curt. Els cens, encara inacabat, que elaboren la Generalitat de Catalunya, la Universitat Pompeu Fabra i l'Amical de Mauthausen, ja registra 9.019 noms, dels quals uns 7.400 anaren a raure a Mauthausen, i 4.800 d'ells a Gusen (nota de premsa de la Generalitat del 8 de maig de 2010). Creiem que el número més proper a la realitat rondarà les 10.000 persones, atès que no s'han buidat del tot els arxius francesos, alemanys, austríacs i d'altres països. En aquest sentit, l'assignatura pendent és, segueix essent, Auirigny, al canal de la Mànega. Així mateix, l'investigador Eduardo Pons Prades dóna la xifra, desmesurada al nostre parer, de 25.000 deportats als camps nazis com a presoners de guerra (període 1940-1941) i en qualitat

de detinguts polítics, és a dir resistents o guerrillers, entre 1942 i 1944. Consulti's *El holocausto de los republicanos españoles. Vida y muerte en los campos de exterminio alemanes (1940-1945)*, pàgina 19.

24. Entre camps pròpiament dits, Kommandos, colònies penitenciàries, presons, centres de reclusió i guetos, el conjunt d'establiments que configuren allò que, de forma simplificada, podríem anomenar xarxa d'instal·lacions repressives del II Reich s'eleva a uns 2.000 (Rosa Toran, op. cit., pàgina 113).

25. GUTIÉRREZ SERRA, Agustí [Eivissa, 2 d'octubre de 1908 — La Queue-en-Brie, França, 26 de desembre de 1974]. Fill del pescador Joaquim Gutiérrez Tur i Maria Serra Riera. Residia en el número 7 del carrer Vista Alegre. Era el més gran de tres germans. Just (1917), també deportat a Mauthausen, i Josep (1928), futur jardiner de l'Ajuntament d'Eivissa, completaven aquesta modesta família del barri de sa Penya. Igual que son pare, va aprendre l'ofici de mariner. Així mateix, fou un dels dirigents històrics dels socialistes de les Pitiüses, així com de la Unió General de Treballadors (UGT) a la seva illa, atès que va ocupar el càrrec de secretari del sindicat La Marítima Terrestre. Després de la sublevació feixista del 18 de juliol de 1936, els emissaris Agustí Gutiérrez i Just Tur Puget s'entrevistaren a València amb el capità Manuel Uribarry, cap de les milícies d'aquesta ciutat. Els expedicionaris llewantins, als quals s'afegiren les tropes catalanes encapçalades per Alberto Bayo, van arribar en primer lloc a Formentera el 7 d'agost de 1936 al matí. S'enviaren a terra dos parlamentaris, els mateixos Just Tur Puget i Agustí Gutiérrez, per negociar amb Miquel Tuells, tinent de la Guàrdia Civil afusellat pels propis franquistes en considerar que havia rendit la plaça sense oposar cap resistència. Acabat el període de dominació republicana, Gutiérrez va fugir el setembre de 1936 cap a la capital del Túria. Com a tants altres companys, va poder travessar la frontera el febrer de 1939. Integrat a la Companyia de Treballadors Estrangers (CTE) número 114, va aixecar fortificacions defensives a la Línia Maginot. Arribaria a Mauthausen l'11 de setembre de 1941 procedent de l'Stalag Wehrkreis XVIII de Salzburg (Àustria). Portaria la matrícula 4.964. Més endavant seria traslladat al Kommando de Gusen, on li col·locaren el número 45.403. Alliberat el 5 de maig de 1945 a Mauthausen. De tornada a França, va residir a la localitat de La Queue-en-Brie, als afores de París. Treballarà a una destil·leria.

26. Les principals fonts documentals que enregistren nòmnes de deportats d'Eivissa, Formentera, Mallorca, Menorca i la restat de l'Estat espanyol són: Montserrat Roig (Els catalanas als camps nazis); Amical de Mauthausen de Barcelona (amb 69 nascuts a Balears); la monumental obra *Livre-Mémorial des déportés de France arrêtés par mesure de répression et dans certains cas par mesure de persécution 1940-1945*; Benito Bermejo i Sandra Checa, artífexs de l'imprescindible *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, que aporten 65 noms d'illencs; Xico Lluy (Eivissencs i formenterers als camps nazis) i els historiadors Santiago Colomar (Formentera), Elena Rodríguez Codd (Mallorca) i Laura Fontcuberta (Barcelona).

27. Antoni Pons Melià el considera menorquí: «Tenia 42 anys [en realitat 41] i vivia a Maó, amb la seva germana Maria», explica aquest investigador (*Víctimes del silenci*, pàgina 137).

28. VALLORI ANDRADE, Bartomeu [Eivissa, 15 d'agost de 1924 — Marsella, al final de 1997). Fill de mallorquí i eivissenc. D'infant, residia a ca na Rosa —una finca dels afores d'aquella època de la ciutat d'Eivissa, devora la carretera de Sant Antoni de Portmany, també coneguda com ca n'Andrade— amb la seva germana Margalida i l'àvia, Miquela Costa Costa. La mare, que va morir jove, era venedora de gallines i altres productes al Mercat Vell de Vila. Després de fugir, probablement va anar a raure a Barcarès o Agde. Aquest republicà eivissenc arriba a Mauthausen el 24 de febrer de 1942 procedent dels camps de trànsit d'Amiens i Abbeville (departament de Somme) i l'Stalag IX B de Bad Orb-Wegscheide (Hessen). Portarà la matrícula 9.066. Treballaria a la pedrera de l'empresari austríac Anton Poschacher, un Kommando d'adolescents i jovenets que va desenvolupar durant 1943 i 1944 un papel molt important dins l'organigrama de la resistència interna del camp central. Els integrants d'aquesta unitat especial de treballs forçats ajudaren a treure de Mauthausen el material fotogràfic del català Francesc Boix, un dels testimoniatges més decisius del judici de Nüremburg (1946). Els nazis el posaren en règim de semilibertat amb data de l'11 d'octubre de 1944 i les tropes nord-americanes el rescataren definitivament el 5 de maig de 1945. Abans havia fet feina en una panificadora per al Servei de Treball Obligatori (STO) a la ciutat de Linz. Va viure uns anys a Algèria, on contactaria amb els exiliats pitiusos (per exemple, l'anarquista Vicent Serra António, 'Vicent de na Dolors'). Després va instal·lar-se a Marsella, on

acabaria els seus dies.

29. TORRES RIBAS, Joan, de can Toni Peret [Sant Joan de Labritja, 29 de novembre de 1914]. Féu de pagès a l'hort familiar abans de la guerra. Enrolat a les milícies, el destinaren a la guarnició del Castell d'Eivissa. Fuig de l'illa el setembre de 1936 en direcció a València. Refugiat a França, va integrar la Companyia de Treballadors Estrangers (CTE) número 40. Atrapat pels alemanys a Saint-Dié, arribaria a Mauthausen el 13 de desembre de 1940 procedent de l'Stalag V D d'Estrasburg. Portaria la matrícula 5.319, tot i que el propi deportat pensa que era el número 3.519. Va romandre empresonat als Kommandos de Steyr i Gusen. Alliberat al camp central de Mauthausen el 5 de maig de 1945. Actualment aquest republicà eivissenc resideix amb la seva esposa Madeleine a Saint-Véran, un poblet idíl·lic del departament dels Alts Alps situat devora la frontera italiana. Va traslladar-se des de la ciutat d'Argenteuil, la seva llar d'abans, a l'àrea metropolitana de París. El seu únic fill, Jean Claude, va morir a conseqüència de les drogues.

30. PALERM PLANELLS, Joan, àlies Wicky a la Resistència [Eivissa, 27 de desembre de 1911 — París, 21 de novembre de 2004]. Fill d'un militar de carrera que seria destinat a València el 1927. Funcionari administratiu de l'Ajuntament d'aquesta capital, va afiliar-se al PSOE i al sindicat UGT. Lluità al front de l'Ebre com a oficial d'artilleria. Traspasada la frontera el febrer de 1939, fou internat al camp de Gurs, d'on va sortir per anar a treballar en la construcció de pantans a la regió de la Savoia. Després de l'armistici, Joan, ja convertit en Wicky, organitzaria un grup de guerrillers a la zona de la ciutat alpina d'Albertville. Dinamitar trens de càrrega de municions alemanys i ajudar a creuar la frontera suïssa a una vintena de seminaristes són algunes de les principals accions que va desenvolupar la seva unitat maquisard abans que el republicà pitiús fos capturat per la Gestapo el maig de 1944. Després de passar per la central d'Eysses, el 18 de juny de 1944 l'enviaren —juntament amb 180 companys espanyols, entre els quals s'hi trobaven els menorquins Vicent Mascaró i Vicent Rotger Mercadal— des de Compiègne al camp nazi de Dachau. Va arribar-hi dos dies després. Li marcaren al braç el número 74.234. Destinat temps després a Mauthausen, on portaria la matrícula 90.068, va passar pel Kommando d'Ebensee, que fou alliberat el 6 de maig de 1945, tot i que a la seva targeta de deportat figura la data del 23 de maig de 1945.

31. PLANELLS BONET, Antoni, 'es Cubano' [Eivissa, 17 d'agost de 1910 — 1 de juliol de 1992]. El malnom li ve de son pare, el mestre d'obres Bartomeu Planells, 'Frit', qui havia emigrat a Cuba de jove. Féu el servei militar a l'Àfrica. Emigrarà a l'Alger, on va posar una panaderia. De tornada a Eivissa, va treballar de picapedrer. Un germà seu, Vicent, carrabiner de professió, seria empresonat a la colònia de Formentera. Ambdós foren grans aficionats al futbol. En esclatar la guerra, Antoni s'allistà amb els republicans a València. El deportaren a Dachau el 28 d'agost de 1944. Porta la matrícula 94.018. Gairebé tres setmanes després, el 16 de setembre de 1944, l'enviaren a Mauthausen. Allí duu el número identificatiu 98.885. Va passar pel Kommando d'Ebensee. Aconseguida la llibertat, va reprendre el negoci de forner a Algèria. Va passar els seus últims anys a l'illa.

32. Benito Bermejo i Sandra Checa (op. cit., pàgina 175).

33. MEIR BACHARACH, Siegfried [Frankfurt, 4 de maig de 1934]. Fill del romanès Moïse (conegut per tothom com 'Max') i l'alemanya Jenny, ambdós jueus. El 23 d'abril de 1943 la família es deportada al camp d'extermini d'Auschwitz-Birkenau, on moriren els pares. El nen, que aleshores només tenia nou anys, hi va romandre fins al començament de 1945, quan fou traslladat, arran de la invasió de Polònia per part de l'exèrcit soviètic, a molta distància, a Àustria, en concret a Mauthausen,. En aquest centre d'internament va aconseguir de sobreviure gràcies a l'ajuda dels republicans espanyols i sobretot del socialista Saturnino Navazo Tapias, un antic futbolista que es va convertir de seguida en el seu pare adoptiu, el seu veritable salvador. Després de l'alliberament, va residir a París, començant una més que notable carrera professional com a cantautor. Durant aquest període va conèixer el també intèrpret Georges Moustaki, un dels seus grans amics. El 1967 va instal·lar-se, sembla que ja definitivament, a la llavors encara paradisiàca illa d'Eivissa. Transcorregut el temps i recuperada la tranquil·litat espiritual, Meir va voler reflectir les seves experiències en un llibre de butxaca, Hijo de la niebla, de lectura obligatòria per entendre millor el que va suposar la maquinària de destrucció massiva instaurada pels nazis arreu d'Europa.

34. Escrit Jaume Colomar 'San' en el llibre de Montserrat Roig (pàgina 455), 'Juan Colomar Jaime' al Livre-Mémorial i Jaume Colomar 'San-juan' al Libro Memorial (pàgina 175). Així mateix, segons la documentació de l'escriptora barcelonina, el deportat formenterer va néixer el 5

d'abril de 1912.

35. El professor i investigador Vicent Serra Ferrer ('Blai') ens va facilitar el 1993 els àlies de tots els deportats formenterers. Dades que foren complementades en conversa telefònica de l'1 de desembre de 2005.

36. Montserrat Roig, el Livre-Mémorial i també Benito Bermejo i Sandra Checa assenyalen el dia 10 de gener de 1941 com data de la seva mort. En cas que aquesta data fos certa, el trasllat de Jaume Colomar Juan al Kommando de Gusen no va poder produir-se el 17 de febrer de 1941. Resulta clar que una de les dues dades està equivocada. Donarem per bona la del 10 de gener de 1942, facilitada per la investigadora Elena Rodríguez Codd (comunicació cibernètica, Weimar, 4 de maig de 2009).

37. Escrit Miquel Costa 'Jer' al Livre-Mémorial i Miquel Costa 'Isesa' a l'obra de Montserrat Roig, on a més s'afirma que va néixer el 17 de novembre de 1904 (pàgina 455).

38. Dada aportada per l'historiador Santiago Colomar (comunicació cibernètica, Formentera, 1 de juny de 2009).

39. Escrit 'Planelles Gus' al Livre-Mémorial.

40. Dada facilitada per l'historiador Santiago Colomar (comunicació cibernètica, Formentera, 1 de juny de 2009).

41. Escrit Jaume Roig Maïans, amb i llatina, en el llibre de Montserrat Roig (pàgina 455).

42. Escrit Rosselló, amb dues esses, en el llibre de Montserrat Roig (pàgina 455).

43. Montserrat Roig dubta entre Steyr i el camp central de Mauthausen (op. cit., pàgina).

44. Informacions facilitades pel seu fill Antoni Roselló Isanta, resident a l'Hospitalet de Llobregat (Barcelona). Vam mantenir una conversa telefònica amb aquest home el 29 de març de 2006.

Les dones eivissenques i la Guerra Civil

1. Dones. Reconstruïm la història. Les Illes 1880-1936". Catàleg de l'exposició. Autors: Fanny Tur i Riera, Francesca Mas i Busquets, Isabel Peñarrubia i Marquès, Montse Marquès i Marroquin.

2. Sobre Emilia Noya i Maria Marí Guasch: "Dones. Reconstruïm la història. Les Illes 1880-1936". (Ibidem)

3. VIDAL TORRES, M.J. i L.ROMERO, J.M.; 437/37 La Causa General de les Pitiüses. Ed. Mediterrània-Eivissa. 2001.
4. Entrevista realitzada per Francisca Riera Escandell a Francisca Clapés Ferrer en data 22/3/2011
5. MURILLO, ANDREU; “Els Menorquins al desembarcament de Bayo. 1. Records d’una voluntària de la centúria menorquina de la columna de Mallorca”; a RANDA nº 4. La República i la guerra civil a Mallorca. Curial. Barcelona 1976
6. DIARIO DE Ibiza. 2 d’agost de 1938.
7. LA ALMUDAINA. 22 de setembre de 1936.
8. Entrevista realitzada per Francisca Riera Escandell a Dolors Serra Torres en data 27/01/2011.
9. ROMERO, JOSE MIGUEL L.; Els Morts. Les víctimes de la guerra civil a Eivissa i Formentera 1936-1945.

Fonts documentals i bibliografia

Arxius públics i privats

Amical de Mauthausen de Barcelona.

Amicale Mauthausen de París.

Arxiu Històric d'Eivissa: Actes de l'Ajuntament de Formentera (1837), f. 12.

Arxiu Històric d'Eivissa: Actes de l'Ajuntament de Formentera (1839), f. 23.

Arxiu Històric d'Eivissa:

Cens electoral d'Eivissa de 1933, tots els municipis.

Cens de Població d'Eivissa de 1935.

Llibre d'actes del cementiri d'Eivissa.

Llibre d'actes del Jutjat municipal d'Eivissa.

Arxiu Històric de Formentera:

Padró Municipal d'Habitants de 1892.

Padró Municipal d'Habitants de 1940.

Alcaldia de Formentera, Ofici de l'alcalde Andreu Ferrer a l'inspector municipal de Sanitat (05-01-1938).

Registre Civil. Defuncions, volum 16, f. 2-2v (inscripció núm. 23).

Arxiu fotogràfic particular de Joaquim Gadea Taverna (Decazeville, França).

Arxiu fotogràfic particular de Xicu Lluy (Eivissa).

Articles de premsa

Diari de Balears:

AGÜERA, A. Tornant sobre les petjades de la Savina. 16 de juliol de 2007, p. 6.

Diario de Ibiza:

CONVALIA, C. Medalla a un preso de Es Campament. 4 de gener de 2006, p. 6.

CONVALIA, C. Formentera completa su memoria. 27 de maig de 2011, p. 16.

LLUY, Xicu: Víctimas de Hitler. 1 de maig de 2005.

—Antídoto contra la amnesia. 22 d'octubre de 2005.

—El guerrillero Marí. 9 d'abril de 2006.

MARTÍN, C.: La vida después de Auschwitz y Mauthausen. Memoria de un superviviente. 13 de febrer de 2005.

—Catorce voces reviven el infierno. 12 de juny de 2005.

—El pueblo inmortal de Elliot Paul. 18 de desembre de 2005.

—El destino se llama Bacharach. 26 de gener de 2010.

—La vida me ha hecho muchos regalos. 26 de gener de 2010.

ROMERO, J. M. L. Memoria de un superviviente. 12 de desembre de 2004, suplement Dominical, p. 3-5.

Diario de Mallorca:

LLUY, X.: Tiempos de ignominia. 1 de maig de 2005.

MANSO, M.: Aparecen listas con más mallorquines reclusos en campos de concentración nazis. 10 d'abril de 2005.

La Vanguardia

«Traslado de la población penal de Formentera a Barcelona y Lérida». Española, 4 de novembre de 1942, p. 5.

Proa: ROMERO, J. M. L. Reciclaje de habichuelas defecadas. 11/17 de desembre de 1995, p. 20.

Hemeroteques

Diario de Ibiza.

Excelsior. Exemplars de 1936

La defensa. Exemplars de 1936

La voz de Ibiza. Exemplars de 1936

Uc, núm. 3 (1977): Se ha roto el silencio.

Prensa nacional:

ABC. Exemplars des de gener de 1936 fins desembre de 1941.

La Vanguardia. Exemplars des de gener de 1936 fins desembre de 1941.

Documentals

CONVALIA C. (2008): Aigua Clara. Formentera (1913-1975). Formedia Produccions.

ORTAS, L. i ECHAVE, P. (2010): Formentera: la sal i la fam. Capítol de la sèrie Memòria i oblit d'una guerra. Cinètica Produccions i Formedia Produccions.

LLUY X. (2004) La memòria esvaïda. Eivissa.

LLUY X. (2007): La il·lusió atlàntica. Eivissa.

Comunicacions

Santiago Colomar (Formentera)

Mariano Constante (Montpeller, França)

Laura Fontcuberta (Barcelona)

Joaquim Gadea Taverna (Decazeville, França)

David Ginard i Féron (Palma)

Vicent Juan Torres (Tolosa de Llenguadoc, França)

Robert Lacroix (Annêcy, França)

Alice Marí (Annêcy, França)

Elena Rodríguez Codd (Weimar)

Antoni Roselló Isanta (l'Hospitalet de Llobregat)

Vicent Serra Ferrer 'Blai' (Formentera)

Émile Valley (Amicale Mauthausen de París)

Entrevistes personals

COMÍN, Julio. Rivesaltes, França (15.2.1993).

GUTIÉRREZ SERRA, Just. Espérazza i Fa, França (1 i 2.5.1993).

MARÍ ESCANDELL, Bartomeu. Eivissa (12.4.1990 i 23.7.1990). Castres, França (17.2.1993) i Santa Eulària del Riu (9.9.2004).

MONTGON, Verité. Perpinyà, França (15 i 16.2.1993).

TORRES RIBAS, Joan. Argenteuil, França (1.11.1993 i 22.9.2004).

Bibliografia

ALUMNES DE COU DE L'IB SANTA MARIA D'EIVISSA (1985): La Guerra Civil a Eivissa i Formentera. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

ARASA I FAVÀ, D. (1994): La Guerra Secreta del Pirineu (1939-1944). Llibres de l'Índex, Barcelona.

BASSA, David / RIBÓ, Jordi (2002): Memòria de l'infern. Edicions 62, Barcelona.

BAYO GIROUD, A. (1987): Mi desembarco en Mallorca (de la Guerra Civil española). Miquel Font, editor, Palma de Mallorca.

BERMEJO, B. (2002): Francesc Boix, el fotògraf de Mauthausen. La Magrana, Barcelona.

BERMEJO, B. i CHECA, S. (2006): Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945). Ministerio de Cultura, Madrid.

BERTAIZOLI RIQUER, F. (1996): Memorias de la guerra y del exilio. Mediterrània-Eivissa, Eivissa.

BORTHEN, L. (2007): El camino a San Vicente. Barbary Press, Eivissa.

CAPELLÀ, Ll. (1989): Diccionari vermell. Editorial Moll, Palma.

CARDONA SINTES, J. (2004): El menorquín de la Bauce. Consell Insular de Menorca, Maó.

CASASNOVAS, M. À. i GINARD, D. (2006): L'època contemporània a les Balears (1780–2005). Edicions Documenta Balear, Palma.

COLINAS, A. (1995): Rafael Alberti en Ibiza. Seis semanas del verano

de 1936. Tusquets editores, Barcelona.

COLOMAR FERRER, S. (2009): Formentera a l'època contemporània (1782-2007). Edicions Documenta Balear, Palma.

COLOMAR FERRER, S. (2010): República, Guerra Civil i Franquisme de postguerra a Formentera (1931-1951)». A: VVAA: Feim memòria. La Segona República, la Guerra Civil i el Franquisme a Eivissa i Formentera. Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera, Eivissa.

CRUELLES, M. (1971): L'expedició a Mallorca. Editorial Juventud, Barcelona.

DÍAZ ESCULIES, D. (1993): Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945). La Magrana, Barcelona.

DURÁN PASTOR, M. (1982): 1936 en Mallorca. Palma de Mallorca.

FAJARNÉS CARDONA, E. (1987): Lo que Ibiza me inspiró. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.

FERRER MARÍ, J. (2001): Narración de Juan Ferrer Marí. Mecanoscrit inèdit, Formentera.

GINARD I FÉRON, D (1999): El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936–1939). Publicacions de l'Abadiade Montserrat, Barcelona.

— (1991): La resistència antifranquista a Mallorca (1939-1948). Edicions Documenta Balear, Palma.

GOB-Formentera (1987): Estany des Peix, Eivissa.

GORDILLO COURCIÈRES, J. L (1987): La Columna de Bayo. Ediciones Dysa, Madrid.

IZQUIERDO, M. (1996): Campos de concentración. ENDYMION, Madrid.

KRASCHUTZKI, H. (2004): Memòries a les presons de la Guerra Civil a Mallorca. Miquel Font Editor, Palma.

LEVI, P. (1996): Si això és un home. El ALEPH, Barcelona.

LLOBET ROMÁN, M. (2010): Apuntes sobre la persecución religiosa en la diócesis de Ibiza durante la Guerra Civil española de 1936 a 1939. Eivissa.

LLUY, X. (1995): Eivissencs i formenterers als camps nazis. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

(2001):Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pitiüsos. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

MARÍ CARDONA, J. (1983): Formentera. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

MARÍ CARDONA, J. (1999): Formentera, passa a passa per les vies públiques. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

MARIMÓN, A. i SANTANA, M. (2003): Les emigracions forçades del franquisme. Govern Balear, Palma.

— (2006): Els exiliats. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936–1939 i de la immediata postguerra. Hiperdimensional Edicions, Palma.

MASSOT I MUNTANER, J. (1988) : Vida i miracles del comte Rossi. Mallorca agost-desembre 1936. Màlaga gener-febrer 1937. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MASSOT I MUNTANER, J. (1990): Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears. Publicacions de l'Abadia de Montserrat SA, Barcelona.

— (1995): El cònsol Alan Hillgarth i les illes Balears (1936-1939). Publicacions de l'Abadia de Muntserrat SA, Barcelona.

— (1996): El primer franquisme a Mallorca. Publicacions de l'Abadia de Montserrat SA, Barcelona.

— (1996): Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939). Edicions Documenta Balear, Palma.

MOUSTAKI, G. i MEIR, S. (2001): Hijo de la niebla. Debolsillo, Barcelona.

OFFAIRE, C. (1990): L'Ismé. Actes Sud et l'Aire. Le Méjan.

PARRÓN GUASCH, Artur (2000): La Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1939). Edicions Documenta Balear, Palma.

— (2001): La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera. Editorial Mediterrània-Eivissa, Eivissa.

— (2007): Es Campament, un centre de reclusió a la Formentera de postguerra. Serra d'Or.

— (2009): L'exili balear a Mèxic. Edicions Documenta Balear, Palma.

PAUL, E. (2005): Vida y muerte de un pueblo español. Editorial Gadir, Madrid.

PONS MELIÀ, A. (2001): Víctimes del silenci. Ed. Menorca segle XX, Maó.

PONS PRADES, E. (1975): Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial. La Esfera de los Libros, Barcelona.

— (2005): El holocausto de los republicanos españoles. Vida y muerte

en los campos de exterminio alemanes (1940-1945). Ed. Belacqua, Barcelona.

RAFANEAU-BOJ, M. C. (1995): Los campos de concentración de los refugiados españoles en Frania (1939-1945). Ediciones Omega SA, Barcelona.

ROIG, M. (1991): Els catalans als camps nazis. Edicions 62, Barcelona.

ROMERO, J.M.L. (2006): Els morts. Les víctimes de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera 1936-1945. Editorial Mediterrània-Eivissa, Eivissa.

SANTANA I MORRO, M. (2010): Els centres de reclusió franquista a les Illes Balears.

SEMPRÚN, J. (1995): La escritura o la vida. Tusquets, Barcelona.

SERRANO I BLANQUER, D. (2001): Un català a Mauthausen. El testimoni de Francesc Comellas. Pòrtic Editorial, Barcelona.

TARRÉS LLOBET, O. De la ocupación roja en Ibiza. Manuscrit.

TORAN, R. (2002): Vida i mort dels republicans als camps nazis. Proa, Barcelona.

TUR COSTA, R. (2007): Un al·lot eivissenc a la Guerra Civil. Editorial Mediterrània-Eivissa, Eivissa.

VIDAL TORRES, M. J. i ROMERO, J. M. L. (2001): 437/37 La Causa General de les Pitiüses. Editorial Mediterrània-Eivissa, Eivissa.

VILANOVA, A. (1969): Los olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial. Ruedo Ibérico, París.

VVAA: (2010): Feim Memòria. La Segona República, la Guerra Civil i el Franquisme a Eivissa i Formentera. Fòrum per sa Memòria d'Eivissa i Formentera, Eivissa.

Webgrafia

www.aulamilitar.com/pagih27.htm

www.ceibm.com

www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html

www.mortsdanslescamps.com

www.otrarepublica.free.fr/MemoireFR/Angouleme-Mauthausen24840.htm

www.retirada.fr

www.victimasguerracivilespaniola.blogspot.com